Een verzoening geforceerd

Politiek gedwongen heling van trauma's in Rwanda's Gacaca-rechtbanken

MA-scriptie
Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief
Student: A.H.P. van Engelen
Studentnummer: 3016579
Begeleider: B.G.J. de Graaff

INHOUDSOPGAVE

- Verklarende woordenlijst.
- Afkortingen.
- **Inleiding. p. 5**
- **Hoofdstuk I. Genocide in historisch perspectief. p. 11**
  - Het verre verleden; prekoloniaal en koloniaal Rwanda. p. 11
  - Dekolonisatie en transitie. p. 15
  - Regime Habyarimana. p. 18
  - '90 – '94: Burgeroorlog en Genocide. p. 20
  - *Deelconclusie I.* p. 21
- **Hoofdstuk II. Etniciteit. p. 23**
  - Etniciteit en constructivisme. p. 23
  - Ethnic boundaries. p. 26
  - Hutu's en Tutsi's, toekomstperspectief. P. 28
  - *Deelconclusie II.* p. 30
- **Hoofdstuk III. Verzoening. p. 31**
  - Is verzoening een voorwaarde voor vrede? P. 32
  - Verzoening, een definitie. P. 35
  - Verzoening in Rwanda. P. 39
  - *Deelconclusie III.* P. 42
- **Hoofdstuk IV. Gacaca. p. 43**
  - Gacaca: inspiratie uit traditie. P. 43
  - Tien jaar '*Gamble Gacaca*'. p. 47
  - Gacaca en het verzoeningsproces. P. 51
  - *Deelconclusie IV.* P. 54
- **Hoofdstuk V. RPF: Verzoening & '*Showbizz*'. p. 56**
  - RPF: politieke cultuur & 'showbizz'. P. 56
  - RPF: recht & 'showbizz'. P. 59
  - Fragiel compromis. P. 62
  - *Deelconclusie V*. p. 65
- **Conclusie. p. 66**
- Literatuurlijst. p. 71

VERKLARENDE WOORDENLIJST

Akazu (Le Clan de Madame)	Kring van vertrouwelingen van Juvénal en Agathe Habyarimana.
Amnesty International	Vereniging die de naleving van de mensenrechten beoogt, zoals vastgelegd in de Universele verklaring van de rechten van de mens en andere internationale mensenrechtendocumenten.
Arusha Vredesakkoorden	Akkoord tussen de strijdende partijen in Rwanda, getekend in Arusha, Tanzania in 1993.
Banyarwanda – UBanyarwanda	Rwandese volk - het gemeenschappelijke gevoel van 'Rwandeesheid'.
Britse Gemenebest	Een vrijwillige verbintenis tussen 54 onafhankelijke soevereine staten, met de Britse koningin Elizabeth II als symbolisch staatshoofd.
Civil Society	Tussen markt en staat bevinden zich in elke samenleving heel veel verschillende vormen waarin mensen samenwerken. Dat brede scala aan activiteiten, organisaties en informele verbanden valt onder de noemer *civil society*. Ook wel: 'maatschappelijk middenveld'.
Divisionisme	Het zaaien van verdeeldheid in de maatschappij.
Failed state	een staat waarin de centrale overheid praktisch geen tot weinig controle heeft over het eigen grondgebied.
Gacaca	Nationaal systeem van informele burgerrechtbanken.
Holocaust	Systematische Jodenvervolging door de nazi's en hun bondgenoten voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.
Human Rights Watch	internationale niet-gouvernementele organisatie die zich richt op de aanpak van mensenrechtenschendingen.
Inyenzi	Georganiseerde Tutsi-strijdkrachten met bases buiten de grens van Rwanda. Letterlijke vertaling: 'kakkerlakken'.
Killing Fields	Velden des doods. Term gebruikt voor de aanduiding van de massaslachtingen in het Cambodja onder Pol Pot (1975 – 1979).
Kinyarwanda	Nationale taal van Rwanda.
Muyaga	Kinyarwanda voor een sterke, onvoorspelbare en destructieve wind. Verwijst naar de golf van etnische ongeregeldheden in 1959.
Peacekeeper	VN-soldaat tijdens uitzending op een vredesoperatie.
Presidential Guard	Elite-eenheid van regeringsleger RGF. Stond bekend als goed getraind, gehard en agressief.
Tutsificeren	Term gebruikt om een verbetering in sociaaleconomische/etnische klasse aan te geven voor de koloniale tijd.

AFKORTINGEN

CNLG	National Commission for the Fight against Genocide
CRDH	Rwandan Commission for Human Rights
EU	Europese Unie
FAR	Forces Armeés Rwandaises
HRW	Human Rights Watch
ICCPR	International Covenant on Civil and Political Rights
ICTR	The International Criminal Tribunal for Rwanda
MDR	Mouvement Démocratique Républicain
MDR-PARMEHUTU	Democratisch Republikeinse Beweging - Partij van de Beweging voor de Emancipatie van de Hutu's
MICT	Mechanism for International Criminal Tribunals
MRND	Mouvement Révolutionnaire Nationale pour le Dévelopment (Nationaal-Revolutionaire Beweging voor Ontwikkeling)
NGO	Niet-Gouvernementele Organisatie
NURC	National Unity and Reconciliation Commission
RGF	Rwandese Government Forces
RPA	Rwandan Patriotic Army
RPF	Rwandan Patriotic Front
RTLM	Radio Telévision Libre des Milles Collines
UNAR	Union Nationale Rwandaise
UNHRFO	UN Human Rights Field Operation
VN	Verenigde Naties

Inleiding.

De Centraal-Afrikaanse republiek Rwanda vertoont vele opmerkelijke ontwikkelingen. Bijna twee decennia na de gruwelijke genocide van 1994, waarbij de bevolking in korte tijd gedecimeerd werd, lijkt het land in een stroomversnelling geraakt. Zo is de relatieve economische groei van Rwanda ongeëvenaard hoog in de regio, lijkt president Paul Kagame Rwanda steeds meer bereid te zijn op politiek vlak te democratiseren, er is weinig corruptie en criminaliteit terwijl Rwanda's justitiële sector door steeds meer westerse naties als een volwaardig rechtssysteem wordt erkend. Volgens de officiële statistieken van de Rwandese regering lijkt het land zodoende een vredige toekomst in relatieve welvaart tegemoet te gaan.[1] Toch kan men niet ontkennen dat er onderhuids een andere ontwikkeling gaande is die deze gegevens tegenspreekt. Veel mensen binnen de Rwandese samenleving zijn nog altijd gedompeld in gevoelens van angst, verdriet en onderlinge achterdocht. Hoewel de 100-daagse episode van extreem etnisch geweld al bijna twintig jaar is afgesloten, leven de dramatische gebeurtenissen nog altijd voort in de gedachten van vele getraumatiseerde Rwandezen. Hernieuwde polarisatie van de etnische groepen lijkt onderhuids in een verder stadium dan de regering toe wil geven. Toch zijn vele Hutu's en Tutsi's, daders en slachtoffers, ook op zoek naar de juiste manier van omgaan met de vele pijnlijke herinneringen. Te midden van zowel de recent opgetrokken flatgebouwen in Rwanda's moderniserende steden als in de karakteristieke lemen hutten op de vele heuvels, overal proberen gewone Rwandezen de diepe littekens een veilig plekje te geven.

Er zijn talloze initiatieven, veelal door lokale NGO's geïnitieerd, die de Rwandezen aangeboden krijgen om het nog altijd precaire verzoeningsproces te bevorderen. Ook de Rwandese regering tracht het verzoeningsproces, met veel uiterlijk vertoon, te stimuleren. Invloedrijke instituten als de *National Unity and Reconciliation Commission (NURC)* en de *National Commission for the fight against Genocide (CNLG)*, zijn speciaal ingesteld om de Genocide te onderzoeken en initiatieven te steunen en ontplooien die de bevolking moeten helpen te verzoenen. Optimistisch gezind bracht de Rwandese regering afgelopen jaar zelfs naar buiten dat de verzoening in het land voor 80% voltooid is.[2] Sommige critici stellen echter dat deze instellingen opgericht zijn vanuit politiek oogpunt, teneinde de autoritaire (Tutsi) leider Paul Kagame in het zadel te houden.

[1] Rucyahana, J., in: National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer". p. 8.
[2] *Rwanda News Agency* < http://www.rnanews.com/national/6674--les-rwandaisreconcilies-a-plus-80> (16 november 2012).

Verzoenende maatregelen afkomstig van deze regering zouden eerder in dienst staan van politieke motieven dan van het brengen van verzoening. Wellicht de grootste invloed op het verzoeningsproces heeft een ander controversieel initiatief van de regering gehad: het nationale systeem van de informele burgerrechtbanken 'Gacaca'. Afkomstig van de regering zou dit systeem ook besmet kunnen zijn met een verstrengeling van belangen. Ik acht het dan ook raadzaam de verzoenende functie van Gacaca eens te bekijken in het licht van de politieke situatie in Rwanda. Want naast een aantal andere functies zou Gacaca ook gaan bijdragen aan nationale eenheid en verzoening.

Vlak nadat de genocide was beëindigd zaten er 124.500 verdachten opgesloten in Rwanda's ernstig overbevolkte gevangenissen.[3] Een hachelijke situatie aangezien het voormalige rechtssysteem nagenoeg weggevaagd was tijdens de genocide, er dringend behoefte was aan gerechtigheid en de situatie in de gevangenissen al snel onmenselijk te noemen was. De gerechtelijke gebouwen en infrastructuur waren vernietigd of verdwenen, evenals vele rechters, advocaten en aanklagers. Het onthullen van de waarheid en het spreken van recht zouden moeten bijdragen aan het verzoeningsproces en dus aan de wederopbouw van het land. Maar met deze hoeveelheid gevangenen, en een nagenoeg verwoest juridisch systeem werd het spreken van recht een moeilijke, wellicht zelfs onmogelijke opgave geacht. De toenmalige secretaris-generaal van *Amnesty International* en chef van de *UN Human Rights Field Operation* (UNHRFO) in Rwanda, Ian Martin, sprak voorafgaand aan deze immense operatie zelfs van: "(...) the impossibility of justice".[4] Volgens berekeningen van sommige wetenschappers zou het ruim anderhalve eeuw kunnen duren voordat Rwanda met enkel het reguliere rechtssysteem iedere verdachte berecht zou kunnen hebben[5], andere schattingen variëren zelfs tot vier eeuwen.[6] De Rwandese regering opperde daarom een controversieel idee, geïnspireerd door de eigen pre-koloniale traditie; een systeem dat de gedane onrechtmatigheden bespreekbaar moest maken. De waarheid over de gebeurtenissen zou, in een sfeer van vergevingsgezindheid en verzoening, onthuld kunnen worden. Mensen zouden hierbij samen kunnen komen in dialoog. Maar bovenal waren de informele burgerrechtbanken, 'Inkiko Gacaca', een plek waar recht gesproken moest gaan worden. Want vanuit het oogpunt van straffeloosheid en het gevaar dat dit met zich mee zou brengen voor het verzoeningsproces, moest gerechtigheid op korte termijn voltrokken worden voor zowel de slachtoffers als de daders van de genocide.

---

[3] Rossouw, H. (2002), "Rwanda's search for justice.", *Chronicle of Higher Education*, no. 48, p.1.
[4] Uvin, P. Mironko, C. (2003). "Western and Local Approaches to Justice in Rwanda..", *Global governance*, 2 :p. 227.
[5] Neuffer, E. (2000). "It takes a village." *New republic"*, 15: p.2.
[6] Reyntjens, F. (2009). *The Great African War, Congo and Regional Geopolitics, 1996-2006*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 181.

Wie het hedendaagse verzoeningsproces in Rwanda wil begrijpen, zal ook het historisch perspectief in ogenschouw moeten nemen, te beginnen bij ontwikkelingen in de Belgische koloniale tijd en de soevereiniteitsoverdracht aan de nieuwe Rwandese autoriteiten. De Belgische machthebbers plantten voor de onafhankelijkheid in 1962 al het zaadje dat mede zou uitgroeien tot een onvermijdelijk bloedvergieten tussen de door hen geconstrueerde etnische rassen. De Belgische kolonisator was, evenals andere Europese mogendheden in het tweede kwart van de 20e eeuw, gefascineerd door de antropologie en institutionaliseerde de twee vermeende verschillende rassen aanwezig in Rwanda: de heersende Tutsiklasse en een meerderheid etnische Hutu's. Dit 'raciale' verschil en de bijbehorende machtsstructuur werden door de Belgen gebruikt en misbruikt om grip op de kolonie te behouden. Vanaf 1931 verplichtten de Belgen een vermelding van het ras op de identiteitsbewijzen, waarmee iemands etniciteit werd vastgesteld en geïnstitutionaliseerd. Voorafgaand aan deze maatregel was het voor Hutu's en Tutsi's in sommige gevallen nog mogelijk om van etniciteit te wisselen door bijvoorbeeld veranderingen in de sociale klasse; door bijvoorbeeld bezit of door interetnisch te huwen. Met de Tutsi's als geïnstitutionaliseerde heersende en elitaire minderheid ontstonden al snel etnische spanningen in de Belgische kolonie Ruanda-Urundi. Onder andere de plotselinge overdracht van de soevereiniteit in 1962 en het ontbreken van een passende fase van transitie leidden in deze periode al meermaals tot golven van etnisch gefundeerd geweld en discriminerende maatregelen tegen de Tutsi bevolking. De Tutsi's werden afgeschilderd als handlangers van de oude overheerser en verraders van het vaderland. Oude rassentheorieën, over bijvoorbeeld Ethiopië als het werkelijke land van herkomst van de Tutsi, werden door extremisten graag aangenomen als propagandistisch materiaal. Een nieuwe, extremistische Hutu ideologie was geboren en won al snel aan populariteit. Vele Hutu's identificeerden zich met de ideologie en namen de discriminerende mentaliteit over. De genocide van 1994 kon uiteindelijk door een verspreiding van deze ideologie en mentaliteit plaatsvinden en werd de bevolking vanuit de politieke sfeer ingefluisterd. De politieke machthebbers oefenden een enorme invloed uit en drongen door tot in de haarvaten van de Rwandese samenleving. Grote stromen vluchtelingen kwamen, als gevolg van de discriminerende acties, in de jaren 1960 al op gang. Veelal waren dit Tutsi's die ongeveer dertig jaar later, in 1991, aan de basis zouden komen te staan van het uitbreken van de Rwandese burgeroorlog.

Verschillende factoren hebben de bom in 1994 doen barsten. Naar schatting 800.000 tot 1.000.000 mensen zijn tussen de maanden april en juni van dat jaar om hun etniciteit of politieke overtuiging afgeslacht, veelal door het gebruik van machetes. Door angstaanjagend effectief gebruik van media vond een demonisering plaats van de Tutsi's en werd de massa gevoed in haar gevoelens van haat. Mobilisatie en indoctrinatie van de bevolking vonden op een ongeëvenaarde georganiseerde schaal plaats op voordracht van extremistische politici. Het neerstorten van het regeringstoestel met daarin de toenmalig president Habyarimana in de nacht van 6 op 7 april 1994,

betekende het startschot van honderd dagen terreur geleid door de extremistische sleutelfiguren vanuit de politiek. De mobilisatie had succes, want niet eerder in de geschiedenis vond er een genocide plaats met een dergelijk hoog aantal burgerparticipanten.[7] De gebeurtenissen uit deze periode hebben het land en de bevolking getekend en zijn nog altijd alomtegenwoordig in hedendaags Rwanda. Nu, bijna twintig jaar na de overwinning van het Rwandan Patriotic Front (RPF) en daarmee het einde van de genocide, lijkt Rwanda op het eerste gezicht stabiel. Straten zijn schoon, er heersen rust en orde, mensen zijn er kalm en vriendelijk. Maar, ook nu dringt politiek weer diep door in de samenleving. Want wie goed kijkt, kan de onderhuidse spanningen opmerken, maar weinigen durven ze bespreekbaar te maken uit angst voor politieke represailles. President Paul Kagame heeft met zijn RPF een ferme, autoritaire en militaristische grip op de samenleving. Controversiële wetten zijn ingesteld tegen de 'genocide ideologie' en het 'divisionisme', waarmee in de praktijk veel politieke vrijheid wordt ontnomen. Het is zelfs in de Grondwet verboden te spreken over de voormalige etnische groepen en wie dat doet loopt het risico opgepakt te worden.[8] Naar verluidt is de Rwandese geheime dienst meedogenloos, het justitieel systeem politiek beïnvloed en zijn de straffen voor iedereen die zijn nek uitsteekt aanzienlijk. Rapporten van zowel *Human Rights Watch*[9] als Amnesty International[10] staven deze beweringen. Harde conclusies over de politiek worden ook door wetenschappers in de sociologie als Filip Reyntjens (2010), Johan Pottier (2002) en Bert Ingelaere (2007; 2010) getrokken over de ontwikkelingen die Rwanda heeft doorgemaakt in het post-genocide tijdperk. Hun kritiek focust vooral op de manier hoe de RPF omgaat met etniciteit binnen de politiek. Rwandezen die zich publiek uitlaten over politieke (etnische) vraagstukken, of bijvoorbeeld politici vanuit de kleine oppositie in Rwanda lopen het risico zware straffen te krijgen, gevangengezet te worden of zelfs te worden gedood.[11]

De door de RPF opgedragen transformatie van een etnische identiteit naar een volledige Rwandese identiteit is een moeizaam proces. Zeker met de verschrikkelijke en traumatiserende gebeurtenissen uit het verleden in gedachten. De vraag is of dergelijke maatregelen niet contraproductief blijken te zijn in het verzoeningsproces. Neigen mensen hierdoor niet juist sterker vast te houden aan hun eigen voormalige etnische identiteit? De dreiging bestaat dat de zogenaamde *ethnic boundaries* weer worden opgebouwd. Criticaster Filip Reyntjens stelt bijvoorbeeld dat de NURC is ingesteld om de dictatoriale president, die volgens hem weinig respect

[7] Gourevitch, P., (1998) *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda.* Picador: New York.
[8] Rwandese Grondwet (2009), Artikel 19.
[9] Human Rights Watch (2008) *Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda. Report*. New York: Human Rights Watch.
[10] Amnesty International (2012) *Rwanda: Shrouded in Secrecy, Illegal Detention and Torture by Military Intelligence. Report.* London: Amnesty International Ltd.
[11] Reyntjens, F., (2010) 'Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-Genocide Rwanda'. *African affairs*, vol. 110 no. 438: pp. 1-34.

heeft voor de mensenrechten, op zijn positie te kunnen houden.[12] Bert Ingelaere stelt op zijn beurt dat door de maatregelen van de RPF het etnisch onderscheid onder boeren op het Rwandese platteland enkel wordt versterkt en dus een averechtse werking heeft op het verzoeningsproces.[13] Als de, vanuit de politiek geïnspireerde, verzoeningsprojecten gericht zijn op de instandhouding van Paul Kagame als president, hoe zat dat dan met de politieke invloed op (eveneens uit de RPF-politiek voorkomende) Gacaca-rechtbanken? Gacaca berechting had een aantal vanuit deze politiek geformuleerde doelstellingen, waaronder het bevorderen van de verzoening. Een aantal wetenschappers stelt dat de juridische functie van Gacaca ondergeschikt was aan de verzoenende functie[14], dat Gacaca meer een sociaal proces was dan een rechtbank[15] en dat Gacaca zelfs een 'therapeutisch verzoenend' effect had op mensen.[16] De Gacaca-rechtbanken zijn in juni 2012 gesloten, hebben bijna 2.000.000 zaken behandeld en heeft daarmee elke Rwandees van hoofdstad Kigali tot het kleinste dorpje bereikt. De evaluatie na de sluiting van Gacaca was van regeringskant overwegend positief[17], maar was wellicht onderhevig aan politieke invloed. De vraag die ik in deze scriptie dan ook wil onderzoek is de volgende:

- In hoeverre werd het proces van de Gacaca-rechtbanken beïnvloed door de beperkte politieke vrijheid en politieke invloeden op het proces zelf?

Om de verzoenende functie van Gacaca in volledig licht te kunnen bekijken zal ik eerst de Rwandese Genocide in historisch perspectief zetten. Interessant punt van discussie, en voortvloeiend uit de ontwikkelingen in Rwanda voorafgaand aan de genocide, is het begrip 'etniciteit'. In het derde hoofdstuk zal ik het begrip etniciteit verduidelijken en toepassen op Rwanda. De ontmantelde relatie tussen de, mijns inziens, geconstrueerde etnische groepen Hutu's en Tutsi's lag ten grondslag aan het conflict in Rwanda. Om verzoening in Rwanda te begrijpen ga ik daarom in hoofdstuk 2 terug naar de kern van het etnisch onderscheid aldaar. Daarna zal ik, in hoofdstuk 3, het begrip 'verzoening' zelf onder de loep nemen en toepassen op Rwanda in relatie tot Gacaca. Op het moment is er nog altijd geen overeenstemming in de academische wereld over de exacte definitie van het begrip 'verzoening'. Ik zal uitleggen waarom en mijn eigen kijk op deze kwestie formuleren. Hierna zal ik in hoofdstuk 4 ingaan op Gacaca zelf, de werking ervan, en de vermeende verzoenende functie ervan.

---

[12] Reyntjens, F., (2011)'Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-Genocide Rwanda' *African Affairs*, vol. 110 no. 438. pp. 1-34.
[13] Ingelaere, B., (2010) 'Peasants, Power And Ethnicity: A Bottom-up Perspective on Rwanda's Political Transition', *African Affairs*, vol. 109, no. 435, pp 273-292.
[14] Haveman, R., (2008) "Doing Justice to Gacaca.", Supranational Criminal Law: *Capita Selecta*, p. 6.
[15] Molenaar, A., (2005) *Grassroots justice after genocide.* Leiden: African Studies Centre., p. 80.
[16] Clark, P., (2010) "*The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, Justice without Lawyers.*" Cambridge: Camebridge University Press.
[17] *RPF Inkotanyi* < http://rpfinkotanyi.org/wp/?p=1958> (October 12th 2012).

In hoofdstuk 5 wijs ik op de politieke situatie in Rwanda en politieke invloed op de verzoening,. In de conclusie zal ik een overzicht geven van mijn bevindingen en een antwoord geven op de hoofdvraag.

1

Genocide in historisch perspectief.

Hoewel er vanaf 1991 een burgeroorlog woedde, was Rwanda voorafgaand aan het jaar 1994 een klein, onbeduidend en onbekend land. In het westen grensde het aan het gigantische Congo-Kinshasa (van 1971 tot 1997 Zaïre), in het noorden aan Oeganda, Tanzania in het oosten en het even zo kleine en onbeduidende Burundi in het zuiden. De gebeurtenissen van de nacht van woensdag 6 april op donderdag 7 april 1994 brachten een definitief einde aan deze onbekendheid. Op 6 april hadden regionale regeringsleiders een bijeenkomst in Dar es Salaam (Tanzania) om de implementatie van de Arusha Vredesakkoorden, die de burgeroorlog in Rwanda moesten stoppen, te bespreken.[18] Het regeringstoestel waarmee toenmalig president Juvénal Habyarimana, evenals zijn Burundese ambtsgenoot Cyprien Ntaryamira, op zijn terugweg was van die conferentie stortte neer in Kigali. Een aantal brokstukken van zijn toestel kwamen, cynisch genoeg, neer op Habyarimana's eigen landgoed. Dit moment betekende het startschot van de Rwandese genocide waarbij in 100 dagen, tussen de 500.000 en 1.000.000 Tutsi's en gematigde Hutu's om het leven kwamen.[19] Daarnaast waren er na de Genocide ruim 3.000.000 vluchtelingen op de been en werden er ongeveer 4.000.000 mensen dakloos.[20]

1.1. Het verre verleden; prekoloniaal en koloniaal Rwanda.

Het prekoloniale verleden van Rwanda is gesluierd in een gevaarlijke controverse. Er gelden namelijk twee versies van de prekoloniale geschiedenis van het land. Het curieuze aan de twee versies is dat zij beide door politieke elites gebruikt zijn (en worden) ten behoeve van de uitvoering van het sociaal beleid vanuit hun eigen visie.

[18] Dallaire, R., (2004) Shaking Hands With the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda, Arrow Books: London. p. 221.
[19] Ingelaere, B., (2012) Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below, Doctoral Dissertation, Universiteit Antwerpen: Antwerpen. p. 8.
[20] Martin, G., (2002) 'Readings of the Rwandan Genocide'. African Studies Review, vol. 45 no. 3: pp. 17 – 29, p. 17.

De prekoloniale optekening van de geschiedenis van Rwanda is daarmee onderhevig aan een bijzondere sociaal-politieke dynamiek die nog steeds plaatsvindt in Rwanda. De dynamiek van het gebruik van Rwanda's nationale historie voorafgaand aan de Genocide heeft significant bijgedragen aan het geleidelijk ontstaan van de sfeer waarin de gewelddadigheden voltrokken konden worden.

De eerste versie van de nationale geschiedenis werd gebruikt als propagandistisch materiaal na de onafhankelijkheid, tot het extremistische (Hutu) regime van Juvénal Habyarimana en tijdens de Genocide. De 'Twa', die nu ongeveer 1% van de bevolking van Rwanda opmaken, waren volgens deze versie van oudsher de originele bewoners van Rwanda. Eeuwen geleden bevolkten de Hutu's, afstammelingen van het zogenaamde Sub-Saharische negroïde 'Bantu-ras', het gebied dat later Rwanda zou worden. Tutsi krijgsheren, volgens deze geschiedenis afkomstig uit gebieden binnen het huidige Ethiopië, veroverden op gewelddadige wijze het gebied enige tijd later. Zij stichtten daar het koninkrijk Rwanda en zetten een Tutsi koning (*mwami*) op de troon. De Tutsi's hadden, volgens deze versie, een Semitische of Hamitische raciale afkomst. De Semitische en Hamitische rassen vonden, volgens de 19e-eeuwse rassentheorieën, hun herkomst in Noord-Afrika en de zogenaamde Hoorn van Afrika. Deze volken werden destijds, door observaties van ontdekkingsreizigers van de graad van beschaving, superieur geacht aan de 'negroïde rassen' in Sub-Saharisch Afrika.[21] De Tutsi's zouden volgens deze geschiedenis Rwanda hebben geannexeerd om de Hutu's te exploiteren.

Voorafgaand en tijdens de Genocide was deze versie van de nationale geschiedenis onderdeel van de extremistische propaganda van de politieke elite en daarmee belangrijk onderdeel van de Hutu-ideologie. Het propagandistisch doel van deze geschiedenis binnen de Hutu-ideologie en het politieke belang zijn pijnlijk duidelijk geworden in een toespraak van vermeend *génocidair* Leon Mugesera op 22 november 1992. Deze voormalige politicus was destijds voorman van de extremistische 'Hutu-power' beweging, adviseur van Habyarimana en vicevoorzitter van de MRND in het *préfeture* Gisenyi. In zijn haatzaaiende toespraak verkondigde hij dat de Tutsi's onder dwang terug moesten keren naar Ethiopië, of dat hun lichamen anders in de Nyabarongo rivier gegooid moesten worden zodat de natuur hen terug zou voeren naar hun eigenlijke plaats van herkomst. Gourevitch stelt dat deze toespraak de sleutelimpuls betekende die de bevolking nodig had om te vervallen in de algemene 'anti-Tutsi hysterie'. Volgens hem was Mugesera op dat moment voor velen de stem van de politieke macht en de wet.[22] De connectie tussen historie, politiek en de complete anti-Tutsi hysterie lijken mij overduidelijk aanwezig in zijn toespraak. Mugesera's afsluiting benadrukt deze connectie nog eens: "Drive them out. Long live President Habyarimana".

[21] Hanning Speke, J., (1863) *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*, Londen: Blackwoods, p.247.
[22] Gourevitch, P., *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families*, p.97.

De tweede 'officiële' versie van de pre-koloniale nationale geschiedenis is vandaag de dag onderdeel van het politieke beleid van de Rwandese regering. Deze benadering van de eigen historie focust zich, meer dan op geografische afkomst van personen, op een onderscheid in een sociaaleconomische klassenverdeling.[23] De verdeling in Hutu en Tutsi was geen raciaal verschil, maar een verdeling in het bezit van vee en land. Een Hutu was een landbewerker met weinig tot geen land en een Tutsi deed aan veeteelt. Mobiliteit tussen de sociaaleconomische klassen behoorde tot de mogelijkheden, want wanneer een Hutu in het bezit kwam van vee en land, kon hij zichzelf zogenaamd 'Tutsificeren'. De koloniale machthebbers hebben daarna, ten behoeve van zichzelf, de vermeende etniciteit uitgewerkt en geïnstitutionaliseerd. Verzoening en eenheid wordt nu mede gepromoot op basis van het Rwandese volk zelf; de *Banyarwanda* en het gemeenschappelijke gevoel van 'Rwandeesheid'; het *UBanyarwanda*.[24] Wederom is hier te zien dat de politieke elite collectieve factoren in de nationale geschiedenis belicht om een bepaald gevoel van eenheid na te jagen (of de bevolking op te leggen). Een direct voorbeeld van het doorwerken van deze ideologische grondslag door het gebruik van nationale historie via politieke organisaties is te vinden in de *Rwanda Reconciliation Barometer* (RRB) van de NURC. Daarin staat over het gebruik van de terminologie 'etnische groepen': "This terminology has been used to refer to Hutu, Tutsi and Twa but, on scientific basis, Hutu, Tutsi and Twa in Rwanda are not Ethnic groups".[25]

Er heerst minder controverse rondom de geschiedenis van Rwanda in het koloniale tijdperk. De eerste aanrakingen met Europese missionarissen en kolonialisten vingen in Rwanda aan vanaf het jaar 1884.[26] Het waren de Duitsers die in een roerige politieke periode in Centraal-Afrika, na de dood van de *mwami* Kigeli IV Rwabugiri, het gebied in 1897 daadwerkelijk trachtten te koloniseren. De eerste Europeaan die woonachtig was in Rwanda, was de Oostenrijkse cartograaf dr. Oscar Baumann (1892 – 1894). Deze wetenschapper beschreef, door zijn bijzondere interesse voor de etnografie, de eerste etnografische observaties over de inheemse bevolking van de Centraal-Afrikaanse gebieden. Het waren vooral bepaalde fenotypische kenmerken van één bepaalde 'stam' die hem het meest in het oog sprongen: "Everywhere the Watutsi who stood out by their slenderness and their near European type. Some were hardly brown and were doubtless the origin of the legend about the White Negroes."[27] Omdat de Tutsi machthebbers bang waren voor nieuwe opstanden en staatsgrepen, zoals zij nog kort geleden zelf uitgevoerd hadden, en omdat de kolonisator maar erg licht aanwezig was in Rwanda konden deze partijen elkaars steun goed

[23] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 9.
[24] Ibidem.
[25] National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer". p. 4.
[26] Gatwa, T., (2005) *The Churches and Ethnic Ideology in the Rwandan Crises 1900-1994.* Waynesboro: Regnum Books International. p.6.
[27] Honke, G., (1990) *Au plus profond de l'Afrique, le Rwanda et la colonisation Allemande, 1884-1919,* Wuppertal: Peter Verlag Hammer. p 100.

gebruiken. Het is de Duitse kolonisten, vooral door gebrek aan mankracht, nooit gelukt grote delen van Rwanda daadwerkelijk onder controle te krijgen (in 1914 waren er maar 96 Europeanen op Rwandees grondgebied, inclusief missionarissen[28]). Maar wat de Duitsers wel actief deden was het onder contract stellen van verschillende Tutsi-*chiefs* om indirect, en in relatief bescheiden mate, macht uit te oefenen en bescherming te genieten. Waar de Duitsers daarnaast in slaagden was het gebied te stabiliseren, pacificeren en te openen voor handel en religieuze missies.[29]

Na afloop van de Eerste-Wereldoorlog werd Rwanda, door mandaat van de Volkerenbond in 1919, officieel Belgisch grondgebied, een kolonie. De Belgen maakten, evenals de Duitsers, gebruik van de reeds aanwezige machtsstructuren maar bereikten een veel grotere mate van invloed dan hun voorgangers ooit hadden uitgeoefend. Vanaf de daadwerkelijke start van verregaande kolonisering, die startte in het jaar 1926, bouwde de kolonisator in het sociaal beleid voort op de toenmalige antropologische ideeën, en de Duitse etnografische beweringen in casu Rwanda, als die van wetenschappers als Oscar Baumann. De Belgen namen deze beweringen aan als historische waarheden en als een wetenschappelijke basis waarop Belgische geleerden verder onderzoek konden verrichten. Aan het begin van de 20e eeuw waren er in navolging van Baumann andere Europeanen die verbanden begonnen te zien tussen de vermeende etniciteit en sociaaleconomische klasse in Rwanda. De Waalse kanunnik Louis de Lacger verwoordde zijn waarnemingen als volgt: "Mututsi and Muhutu are words which tend to lose their racial meaning to become qualifiers or epithets under which are grouped capitalists and workers, governors and governed.[30]" Volledig in lijn met de heersende antropologische ideeën van toen, geloofden de Belgen in het bestaan van een classificering van rassen als superieure en inferieure menselijke wezens en pasten die toe op de situatie in Rwanda.[31] In de jaren 1920 startten Belgische etnologen dan ook lichamelijk onderzoek naar duizenden Rwandezen. Zij probeerden hiermee de raciale identiteit van een persoon, de etniciteit, op basis van anatomische en fenotypische kenmerken vast te leggen. In 1931 voerden de Belgen de etnische identiteitskaart in waarmee iemands etniciteit definitief werd geïnstitutionaliseerd. Wat de Belgen op dat moment niet wisten was dat op basis van deze papieren, 63 jaar later, honderdduizenden mensen ten dode waren opgeschreven.

[28] Prunier, G., (1998) *The Rwandan Crisis, History of a Genocide.* London: C. Hurst & Co. Ldt. p.25.
[29] Molenaar, A., (2005) *Grassroots Justice after Genocide*. Leiden: African Studies Centre. p. 17.
[30] D'Hertefelt, M., (1971) *Les clans du Rwanda ancien: Elements d'ethnohistoire et d'ethno-sociologie.* Brussel: Musée Royal d'Afrique Centrale. p. 58.
[31] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below*, p. 9.

1.2. Dekolonisatie en transitie.

Het einde van de Tweede Wereldoorlog en de oprichting van de Verenigde Naties luidden in de tweede helft van de 20e eeuw een golf van dekolonisatie in. In het nieuwe Handvest van de VN bleef de traditionele, eurocentrische beschavingsstandaard onvermeld en werd het nieuwe, universele beginsel van de rechten van de mens geïntroduceerd.[32] De internationalisatie van het zelfbeschikkingsrecht der volken had het verval en de uiteindelijke ineenstorting van de koloniale rijken van Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland, Duitsland, Spanje, Amerika, Portugal, Japan en ook België tot gevolg.[33]

Historicus Maarten Kuitenbrouwer stelt dat de dekolonisatie van Belgische kolonies zich liet kenmerken door een overhaast, grotendeels onvoorbereid vertrek.[34] Rwanda's buurland Congo is daarvan een prangend voorbeeld. Deze gigantische Belgische kolonie werd op 30 juni 1960 onafhankelijk. De Belgen lieten Congo totaal stuurloos achter, met op het moment van vertrek in totaal slechts zestien inheemse academici.[35] Daarnaast stelt David van Reybrouck dat de enige voorbereiding ten behoeve van de aanstaande soevereiniteitsoverdracht, het houden van een aantal malafide gemeenteraadsverkiezingen was. Deze door de Belgen verleende prille vorm van machtsdeelname was volgens hem echter een lege huls, daar de nieuw gekozen burgemeesters alsnog verantwoording moesten afleggen aan de Belgische 'eerste burgemeesters'. In feite was er geen sprake van echte machtsdeelname en veranderde er niet veel aan de situatie.[36] Het was zodoende geen wonder dat Congo na de onafhankelijkheid al snel ten prooi zou vallen aan machtsbeluste dictatoren. Tot op de dag van vandaag staat Congo bekend als een van de meest beruchte failed states van Afrika.[37] Vooral de aan Rwanda grenzende provincies Katanga en de Kivu's zijn nog altijd onrustig. Deze situatie blijft zorgwekkend omdat het in potentie ook een destabiliserend effect op Rwanda kan hebben, daar de gebieden vele gemeenschappelijke culturele banden delen.[38]

Rwanda zelf werd op 1 juli 1962 onafhankelijk van België, maar aan deze soevereiniteitsoverdracht ging een aantal zeer turbulente en gewelddadige jaren vooraf. De onlusten

---

[32] Kuitenbrouwer, M., 'Van beschavingsmissie tot zelfbeschikkingsrecht' in: Hellema, D. en Reiding, H., (2004) *Humanitaire Interventie en soevereiniteit. De geschiedenis van een tegenstelling.* Amsterdam: Boom. pp. 37 - 56, p.48.
[33] Philpott, D., (2001) *Revolutions in Sovereignty: how ideas shaped modern international relations.* Princeton: Princeton University Press, p. 153.
[34] Kuitenbrouwer, M., 'Van beschavingsmissie tot zelfbeschikkingsrecht', p. 47.
[35] Reybrouck, D. van., *Congo, een geschiedenis.* Amsterdam: De Bezige Bij, p. 283.
[36] Ibidem. p. 250.
[37] Trefon, T., (2010) 'Administrative obstacles to reform in the Democratic Republic of Congo', *International Review of Administrative Sciences*, vol. 76 no. 4: pp. 702-722, p. 702.
[38] Pottier, J., (2002) *Re-Imagining Rwanda, Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*.Cambridge: Cambridge University Press, p. 11.

en gewelddadigheden vonden over het algemeen niet plaats tegen de Belgische kolonisator, maar tegen de Tutsi elite. De minderheid die de Tutsi's vormden had aanvankelijk de openlijke voorkeur van de Belgische staat en kerk. Er was een duidelijke Tutsi elite geformeerd door deze twee instanties; zo waren bijna alle *chiefs* Tutsi en in 1951 was de helft van de priesters in Rwanda Tutsi.[39] De betere scholen waren alleen toegankelijk voor de Tutsi's. De Hutu meerderheid heeft dit een tijd lang geaccepteerd, maar de afgunst en afkeer tegen de situatie die gecreëerd was door de Belgen en Tutsi's groeide. De relatie werd in toenemende mate gespannen, etnisch ongenoegen en geweld staken af en toe de kop op, maar Hutu's en Tutsi's leken over het algemeen nog altijd een vriendschappelijke relatie te onderhouden. Hutu's en Tutsi's trouwden onderling, zorgden voor elkaar wanneer men ziek was en deelden hun maaltijden.[40]

Een combinatie van meer democratisch bewustzijn, groeiend ongenoegen over de heersende mwami en een schreeuw van de Hutu's om meer politieke inspraak, leidde er vanaf de tweede helft van de jaren 1950 toe dat het voor de Rwandese bevolking mogelijk werd politieke partijen op te richten.[41] Tot die tijd was er altijd sprake van de traditionele Tutsi-elite geweest, die van de Belgische autoriteiten de voorkeur kreeg om te regeren. De Belgen geloofden er aanvankelijk in dat ze met deze elite aan de macht hun sterke grip op de bevolking konden behouden. Maar een jonge groep intellectuele Hutu's verenigde zich begin van de jaren 1950 en begon zich te roeren over de situatie waarin zij zich op dat moment bevond. Hun aanspraak op een eerlijkere situatie reikte tot diep in de Rwandese samenleving, waardoor de ontevredenheid onder etnische Hutu's begon te groeien. Zij wilden zich mengen in de Rwandese politiek en verlangden een partij die voor hun belangen op zou kunnen komen. Al snel kon deze groep rekenen op steun van de kerk. Later besloten de Belgen, die ontevreden waren over de mwami en meer dan ooit openstonden voor democratisering, het voorbeeld van de kerk te volgen en het oprichten van politieke partijen toe te staan. De totstandkoming van de politieke partijen gebeurde dan ook, als vanzelfsprekend, op etnische gronden. De Tutsi's richtten vrijwel direct de 'UNAR' op, en de Hutu's later de gematigde 'MDR-PARMEHUTU'. De UNAR was ontstaan uit een groepje intellectuele Tutsi's met een, als resultaat van de teleurstelling in de Belgen door het openen van het politieke domein, vrij radicaal gedachtegoed. De ideeën van de UNAR leidden tot een anti-Belgische en pro-monarchistische houding van de partij, die in potentie erg schadelijk kon zijn voor de Belgische koloniale autoriteiten. Met het groeien van de UNAR en de PARMEHUTU partijen, groeiden ook de etnische spanningen in het land.

In 1959 werd er voor het eerst melding gemaakt van grootschalig en systematisch etnisch geweld in Rwanda, als gevolg van de opgebouwde spanningen. De Rwandese bevolking verwijst nog

[39] Prunier, G., *The Rwandan Crisis,* p. 43.
[40] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 80.
[41] Ibidem, p. 80.

steeds naar deze periode van ongeregeldheden tussen 1959 en 1967 met de naam *muyaga,* wat een onvoorspelbare, destructieve wind betekent in het Kinyarwanda.[42] Geweldsuitbarstingen bleken vanaf het jaar 1959 bijzonder onvoorspelbaar van aard te zijn, want er heerste complete verwarring. Na de moord op PARMEHUTU activist Dominique Mbonyumutwa, waar een groepje aanhangers van de UNAR van beschuldigd werd (onterecht, zou later blijken), braken er op 1 november 1959 hevige rellen uit.[43] Hutu activisten begonnen, dit keer met steun van de Belgen, Tutsi's aan te vallen. De Belgische autoriteiten voelden zich verraden door hun zo lang vertroetelde protegés, die zich via de UNAR opeens tegen de aanwezigheid van het 'moederland' keerden. De verwarring werd compleet toen de mwami (vermeend vazal van de Belgen) ook werd verdacht van het organiseren van aanvallen tegen de Tutsi's. Maar in de realiteit steunde hij de Tutsi's juist in verschillende aanslagen op etnische Hutu's.[44] In de etnische ongeregeldheden van 1959 vonden ongeveer 300 mensen de dood, ongeveer 150.000 Tutsi's sloegen op de vlucht en 130.000 Hutu's trokken weg uit Rwanda. Het land verkeerde in totale chaos en etnische verdeeldheid, en stond op het punt onafhankelijk te worden.

De PARMEHUTU partij won in 1960 de verkiezingen en Rwanda werd in 1962 onafhankelijk van België. Grégoire Kayibanda, de eerste president van Rwanda, regeerde zijn land op dictatoriale wijze en had vanaf het begin moeite met het vestigen van de legitimiteit van zijn regime.[45] Het benadrukken van de vijandigheid van de Tutsi's bood een welkome uitkomst en bleek een sterk hulpmiddel om zijn Hutu achterban te verenigen. Aanhoudende interne etnische incidenten in combinatie met een anti-Tutsi regime wakkerden de ongeregeldheden aan en hadden een duidelijk radicaliserende invloed op de mentaliteit van de Hutu gemeenschap. De Hutu's voelden zich gerepresenteerd door de autoriteit binnen het politieke domein en werden door de machthebbers gestimuleerd de confrontatie met de Tutsi's te zoeken. Het enige wat nog ontbrak was een directe aanleiding voor het openen van een conflict. De aanleiding kwam in december 1963. Een invasie van georganiseerde Tutsi strijdkrachten, de *inyenzi* vanuit Burundi, gaf de extremisten de aanleiding die ze zochten. Niet alleen werden de aanvallen van de inyenzi afgeslagen door gemobiliseerde Hutu's, ook werden er aanvallen geïnitieerd tegen inwonende Tutsi's. Bij benadering vonden ongeveer 10.000 Tutsi's de dood en vluchtte een veelvoud daarvan naar het buitenland. Vooraanstaande Brits filosoof Bertrand Russell (1872-1970) noemde deze golf van geweld in 1964 al: "The most horrible and systematic human massacre we have had occasion to witness since the extermination of the Jews by the Nazis."[46]

---

[42] Prunier, G., *The Rwandan Crisis,* p. 41.
[43] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 81.
[44] Prunier, G., *The Rwandan Crisis,* p. 49.
[45] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 81.
[46] Quote in: Sebarenzi, J., (2009) *God sleeps in Rwanda.* New York: Atria, p. 14.

De Tutsi diaspora groeide uit tot een enorme groep van honderdduizenden personen. Binnen Rwanda had president Kayibanda in 1973 moeite met het overeind houden van zijn regime en zocht naar nieuwe methoden om steun te ontvangen. In een wanhopige actie startte Kayibanda daarom een nieuwe haatcampagne tegen Tutsi's, met als aanleiding een slachting van Hutu's uitgevoerd door de Tutsi minderheid in Burundi.[47] De geruchten veroorzaakten een kleine opleving van geweld in Rwanda, maar hadden vooral tot gevolg dat wederom veel Tutsi's besloten te vluchten en zich bij de diaspora te voegen. Kayibanda sneed zich wel in de eigen vingers, want de campagne zorgde voor veel politieke onenigheid, waardoor een coup van toenmalig legerleider Juvénal Habyarimana ertoe leidde dat hij zonder bloedvergieten de macht kon overnemen. Zijn machtsovername in juli 1973 zorgde voor veel opluchting, zelfs onder de Tutsi's, wier veiligheid het nieuwe staatshoofd direct garandeerde.[48]

1.3. Regime Habyarimana.

Kayibanda had Rwanda tijdens zijn regeerperiode in een internationaal isolement gedreven waardoor het land er economisch en diplomatiek slecht voor stond begin jaren 1970. Habyarimana's coup werd daarom met opluchting ontvangen in de politieke contreien van hoofdstad Kigali. Hoewel de hoeveelheid escalaties van etnisch geweld aanvankelijk verminderd werd onder Habyarimana, bleef de anti-Tutsi mentaliteit onder grote delen van de Hutu bevolking grotendeels onveranderd; de Hutu's achtten zichzelf de rechtmatige bewoners van Rwanda en de Tutsi's waren in hun ogen vreemdelingen. De Tutsi diaspora bleef groeien en de tweede generatie werd opgevoed met het idee dat zij in de toekomst ooit nog eens terug zouden keren naar hun 'ontnomen vaderland'. In Oeganda organiseerden de Tutsi's zich in 1987, met een uiteindelijke ultieme exodus voor ogen, in een militante beweging; de RPF. In 1990 startte deze militante beweging de Rwandese burgeroorlog welke tot een reële bedreiging zou uitgroeien voor Habyarimana's regime. Intussen bleek binnen de landsgrenzen Habyarimana's gegarandeerde veiligheid voor Tutsi's een loze belofte, stelt Molenaar. Geweld en misdaden tegen Tutsi's werden niet aangepakt door de autoriteiten. Integendeel: naarmate de tijd vorderde werd geweld tegen Tutsi's juist sociaal geaccepteerd. In een land waarin het grootste gedeelte van de bevolking onder de armoedegrens leefde kon het verleidelijk zijn om ongestraft geweld uit te kunnen oefenen tegen Tutsi's. Hutu's konden zichzelf na acties tegen Tutsi's bijvoorbeeld het vee van de slachtoffers toe-eigenen waardoor etnisch geweld een erg lucratieve bezigheid kon zijn.[49]

---

[47] Prunier, G., *The Rwandan Crisis,* p. 60.
[48] Ibidem, p. 60.
[49] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 82.

Ingelaere stelt echter, in navolging van Prunier, dat de Tutsi bevolking zonder al te veel fysieke bedreigingen leefde ten tijde van Habyarimana's Tweede Republiek. De psycho-culturele weergave van de Tutsi als een buitenlands, paternalistisch en raciaal superieur ras en die van de Hutu als een inheems, onderdrukt en inferieur ras, bleef volgens hem gelijktijdig bestaan in dezelfde vorm, maar veranderde toch wezenlijk.[50] Tijdens de zogenaamde 'democratische revolutie', zoals de gewelddadigheden van 1959 en de overname door het Hutu gedomineerde regime werden genoemd door Hutu's, kenterde de sociale rangschikking in het etnische onderscheid. Hoewel de psycho-culturele weergave van het rassenonderscheid dus niet veranderde, werd een nieuwe 'natuurlijke orde' als gevolg van die weergave geïntroduceerd. De voormalige elite en bevoordeelde sociaaleconomische etnische groep Tutsi's werden door het politieke beleid vanaf dat moment structureel benadeeld en kregen te maken met een discriminerend sociaalpolitiek beleid. Politiek gezien werden de Tutsi's gemarginaliseerd. Vanaf de Eerste Republiek (onder Kayibanda) konden de Tutsi's nog maar 9% van de regering uitmaken (in de praktijk functies met weinig invloed) en waren tevens maximaal 9% van de plekken op scholen en universiteiten bestemd voor Tutsi's. Zo is er onder Habyarimana slechts één Tutsi *préfet* of *bourgmestre* geweest, was er slechts één Tutsi officier in het hele Rwandese leger, één Tutsi parlementslid, en één Tutsi minister.[51] Toch werd het quotum voor scholen en universiteiten onder Habyarimana niet strikt gehandhaafd en was er meermaals een hoger aantal Tutsi's ingeschreven dan officieel toegestaan was. Het Hutu regime legitimeerde het beleid alsof het een evenredig quotum naar het percentage Tutsi's onder de Rwandese bevolking was, maar leek desondanks toch nog redelijk verdraagzaam. Hoewel Tutsi's elke dag te maken hadden met een discriminerend beleid, werden zij over het algemeen met rust gelaten zo lang ze zich niet bemoeiden met politieke aangelegenheden, stelt Prunier.[52] Habyarimana continueerde het etnisch beleid van Kayibanda in zijn Tweede Republiek, maar bracht eveneens relatieve vrede en stabiliteit voor Rwanda in de tijd voorafgaand aan de burgeroorlog. Het probleem was echter dat de façade van vrede en stabiliteit was gebouwd op een extreem gevaarlijke ideologische basis.[53]

Onder Habyarimana verkregen veel familieleden en goede vrienden van de president hoge functies toegeschoven, veelal met een aanzienlijke politieke of militaire invloed. Deze kring van vrienden en familie werd in het Kinyarwanda de *Akazu* genoemd.[54] Een andere, eerdere, benaming van deze machtige politieke gemeenschap was *Le Clan de Madame* omdat in werkelijkheid niet Juvénal Habyarimana, maar achter de schermen zijn vrouw Agathe aan de touwtjes trok. Reyntjens

---

[50] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below*, p. 9.
[51] Prunier, G., *The Rwandan Crisis*, p. 75.
[52] Ibidem, p. 76.
[53] Ibidem, p. 82.
[54] '*Akazu*' betekend in het Kinyarwanda 'klein huisje' en was ten tijde van het Koninkrijk Rwanda de traditionele term van de kring van adviseurs van de mwami.

stelt dat de invloed en radicalisering van de *Akazu* gestaag groeide tijdens het regime van Habyarimana, tot op het punt dat zij de staat politiek en monetair volledig in handen hadden en meer macht uitoefenden dan de president zelf.[55] Er bestaat weinig discussie over het gegeven dat de *Akazu* een substantiële, en misschien wel sleutelrol, hebben gespeeld in het ontluiken van de Genocide.[56] [57]

De Leden van de *Le Clan de Madame* kwamen vooral uit de regio van herkomst van Agathe: Gitarama in het noorden van Rwanda. Agathe was een telg uit een belangrijk Hutu geslacht dat ooit aan het hoofd had gestaan van een onafhankelijk Hutu vorstendom in die regio. Juvénal had deze afkomst niet. Prunier noemde hem daarom de 'self-made mwami van de Hutu's'.[58] Zoals de koning van Rwanda ooit vertrouwde op zijn 'ogen en oren' van de *Akazu*, zo vertrouwde Juvénal aanvankelijk op zijn *Akazu* opgemaakt uit voornamelijk vrienden en familie van zijn vrouw. Maar dit vertrouwen zou hem naar zijn einde voeren. Door de ideologische radicalisering en groei van de macht van de *Akazu* lijkt Habyarimana steeds meer macht te hebben moeten afstaan. Habyarimana's regime was te verdraagzaam en radicaliseerde niet genoeg naar de zin van *Le Clan*, en stond de machts-, en geldbeluste leden ervan in de weg. Een *coup d'état* van zijn eigen kring van vertrouwelingen en vrouw was in aantocht.

1.4. '90 – '94: Burgeroorlog en Genocide.

Op 1 oktober 1990 om half 3 's middags trokken zo'n vijftig gewapende RPF-strijders vanuit Oeganda over de Rwandese grens bij de grenspost Kagitumba en openden daar het vuur. Spoedig zouden honderden strijders Rwanda binnentrekken. De Rwandese burgeroorlog was begonnen. Militaire bevelhebbers in Kigali, beïnvloed door leden van de *Akazu*, begonnen een indrukwekkend netwerk van volksmilities op te leiden die eventueel weerstand konden bieden tegen een oprukkende RPF: de *interahamwe*. Maar achter deze schijnmotivatie van de oprichting van de milities ging een andere, veel duistere reden schuil; de *interahamwe* zou uiteindelijk een grote rol gaan spelen in de uitvoering en de bijzonder grote effectiviteit van de Genocide. De Burgeroorlog zou officieel eindigen met het tekenen van de Arusha-vredesakkoorden in 1993, maar de etnische kwestie was op dat moment nog verre van opgelost. Habyarimana's regering voerde een beleid van discriminatie en uitsluiting op basis van etniciteit, Rwanda had een geschiedenis van geweld, de

55 Reyntjens, F., (1995) *Akazu*, « escadrons de la mort » et autres « Réseau Zéro » : un historique des résistances au changement politiques depuis 1990. In : A. Guichaoua, et al., (1995). Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993 - 1994), Parijs : Editions Karthala, pp. 265 - 273.
56 Prunier, G., *The Rwandan Crisis*, p. 85.
57 Des Forges, A., (1999). *Leave none to tell the story: genocide in Rwanda.* New York: Human Rights Watch. p.7.
58 Prunier, G., *The Rwandan Crisis*, p. 86.

positie van de Hutu elite was onzeker, er heerste grote armoede en een economische crisis en de continue dreiging van de RPF in het noorden bleef bestaan. Daarnaast was de ideologische grondslag van de *Hutu power* springlevend en waren de Tutsi's slachtoffer van effectieve propaganda via het radiostation RTLM, dat in staat was de massa te mobiliseren. Deze factoren zetten Rwanda op de drempel van het begaan van één van de grootste misdaden die de mensheid ooit gekend heeft.

Volgens de minutieuze planning van kopstukken als Théoneste Bagosora, die wordt gezien als hét *mastermind* achter de genocide, werd de Rwandese staat na de aanslag op president Habyarimana overgenomen.[59] Binnen twee weken centraliseerde hij de macht, zetten gematigde politici buitenspel, en richtten zonder veel moeite een hiërarchisch systeem in om de massale moordpartijen te starten. VN-vredestroepen, die aanwezig waren om toe te zien op de naleving van de Arusha-akkoorden, waren niet in staat het precaire staakt-het-vuren te bewaren. Nadat Belgische *peacekeepers* dodelijke slachtoffers te verduren hadden gekregen werd het sterkste en best-uitgeruste contingent binnen de *peaceforce* teruggetrokken. Vele andere buitenlanders werden eveneens uit Rwanda teruggetrokken; waaronder uitgezonden Amerikaanse mariniers, die door Franse, Belgische en Italiaanse troepen werden geëvacueerd.[60] *Interahamwe*, politie, leger en normale burgers maakten zich schuldig aan een vooropgezet plan om de Tutsi bevolking in Rwanda compleet uit te vagen; ze maakten zich schuldig aan Genocide. Er bestaan verschillende schattingen, maar men gaat uit van tussen de 500.000 en 1.000.000 dodelijke slachtoffers in de periode van 100 dagen, volgend op 7 april 1994. De snelheid waarmee er gemoord werd in Rwanda was daarmee significant hoger dan die van bijvoorbeeld de *Holocaust* en Pol Pots' *Killing Fields* in Cambodja.

Hoewel de schuldigen rondom het neerschieten van Habyarimana's toestel nooit officieel zijn achterhaald, acht ik het aannemelijk dat de aanslag in scène is gezet door leden van de *Akazu*. Ten tijde van de aanslag was het gebied rondom Kigali in handen van het regeringsleger (RGF) dat direct na de crash het wrakstuk stevig afgeschermde. Een peloton Belgische VN *peacekeepers*, die het gebied wilden vergrendelen en prepareren voor onderzoek, werd zelfs de toegang tot het wrak geweigerd door leden van de *Presidential Guard*.[61] *Radio Telévision Libre des Milles Collines* (RTLM, ook wel *hate-radio*) verkondigde, tevens direct na de aanslag, dat Tutsi-rebellen verantwoordelijk waren voor de dood van de president en gaf daarmee het startschot voor de massa om de slachtpartijen te starten. Wellicht zullen de ware gebeurtenissen rondom deze zaak voor altijd in geheimzinnigheid blijven verhuld. Toch stelt een in januari 2012 verschenen rapport, naar buiten gebracht door een Frans onderzoeksteam, dat de RPF het vliegtuig onmogelijk neer had kunnen

[59] Prunier, G., *The Rwandan Crisis*, p. 163.
[60] Des Forges, A., *Leave none to tell the story: Genocide in Rwanda*, p. 7.
[61] Dallaire, R., *Shaking Hands With the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda*, p. 225.

schieten, waardoor Kagame gevrijwaard werd van de beschuldigingen.[62] Een aantal leden van de voormalige *Akazu*, waaronder 'meesterplanner' Théoneste Bagosora, verschenen na de aanslag ten tonele als interim-bestuurders van Rwanda en werden na afloop van de wreedheden ontmaskerd als planners van de Genocide. Zoals ook Prunier stelt, lijkt Habyarimana hiermee het slachtoffer te zijn geworden van eigen *Akazu*.[63]

1.5. *Deelconclusie 1.*

De gebeurtenissen van de Rwandese Genocide van 1994 zijn vanuit het historisch perspectief te verklaren. Ontwikkelingen zoals ik in dit hoofdstuk heb beschreven uit de pre-koloniale tijd, de koloniale tijd (zowel Duits als Belgisch), de fase van transitie (of het ontbreken daarvan), de zogenaamde 'Hutu revolutie' met al haar gewelddadigheden, het discriminerende beleid van zowel Kayibanda als Habyarimana, de radicalisering in ideologie van de massa en *Akazu*, en de Burgeroorlog hebben in chronologische volgorde geculmineerd in het voltrekken van de Genocide. De in scène gezette aanslag op het vliegtuig van Juvénal Habyarimana was hiervoor het officiële startschot. Het politieke gebruik van de nationale geschiedschrijving is van groot belang geweest. De optekening van een ideologische benadering van de nationale geschiedenis door de politieke machthebbers rechtvaardigde etnisch onderscheid en discriminerend beleid. Op den duur rechtvaardigde het zelfs geweldpleging tegen Tutsi's en had het de kracht de massa te mobiliseren om op ongeëvenaarde schaal geweldplegingen uit te voeren.

[62] *BBC* < http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-16472013> (10 januari 2012).
[63] Prunier, G., *The Rwandan Crisis,* p. 87.

2

Etniciteit.

'Etniciteit' is een bijzonder begrip. Definities van dit begrip bestaan er op academisch vlak in veelvoud, maar socioloog Andreas Wimmer gebruikte in het artikel 'The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries' een definitie van Max Weber die mijns inziens nauw aansluit op het Rwandese etnische vraagstuk: "(...) ethnicity as a subjectively felt sense of belonging based on the belief in shared culture and common ancestry. This belief refers to cultural practices perceived as 'typical' for the community, to myths of a common historical origin, or to phenotypical similarities".[64] De drie kenmerken die Weber gebruikt in het tweede deel van zijn definitie raken de kern van de vermeende etnische identiteit van de Hutu's en Tutsi's. Het sociaaleconomische verschil in 'klasse', zoals ik in hoofdstuk 1 heb geïllustreerd, ontwikkelde zich tot een 'typisch' cultureel onderscheid tussen Hutu's en Tutsi's. De mythes rondom de herkomst van Hutu's en Tutsi's verschilden wezenlijk waardoor ieder een culturele verbondenheid voelde met de eigen groep. En de fenotypische overeenkomsten, die hebben bij het vaststellen van etnische identiteiten door de Belgische kolonisator een gigantische rol gespeeld in het creëren van de sfeer waarin Genocide uiteindelijk kon plaatsvinden. Alle drie deze factoren zijn door buitenstaanders geïmplementeerd in de historie van Rwanda. Daarmee lijkt het etnische vraagstuk in Rwanda heden ten dage geconstrueerd te zijn door externe factoren.

2.1. Etniciteit en constructivisme.

'Etniciteit' mist tot op heden een universeel geaccepteerde stabiele definitie, maar speelt in de moderne geschiedenis tegelijkertijd een belangrijke rol in een aantal kenmerkende en historisch bepalende gebeurtenissen. Het gevaar zit hem in de mogelijkheid dat de loyaliteit aan een eigen gevoel van etniciteit zodanig is te gebruiken door elites dat de massa ermee gemobiliseerd kan worden. Vaak gaat het hierbij om de 'verdediging' van de eigen culturele waarden, maar schuilen er andere, verscholen motieven van machtsbeluste politici achter de legitimatie van etnisch geweld.

[64] Wimmer, A., (2008) 'The Making and Unmaking of *Ethnic boundaries*: A Multilevel Process Theory' *American Journal of Science*, no. 4: p. 973.

Politieke elites hebben de 'verdediging' van de eigen culturele waarden en de daarbij behorende etnische identiteit vaak gebruikt in het legitimeren van etnisch gefundeerd geweld. De elites stonden daarbij vaak aan de basis van het ontstaan van conflicten. Bill Berkeley stelt zelfs dat "*All* of Africa's ethnic conflicts start at the top and spread downwards".[65] De Rwandese Genocide is een duidelijk voorbeeld, stelt ook Susan Thompson van wat voor rol elites hebben gespeeld in het ontstaan van de Genocide: "[Rwandan] (...) History shows that the political elites have strategically manipulated ethnic identity to justify resorting to violence".[66] Ingelaere sluit zich daarbij aan en stelt eveneens dat etniciteit centraal stond in de relatie tussen staat en maatschappij ten tijde van de koloniale tijd en Rwanda onder Kayibanda en Habyarimana en dat de massa daardoor radicaliseerde.[67]

Waar de Rwandese elite in het pre-genocide tijdperk een onderverdeling maakte met enerzijds de Hutu culturele identiteit en anderzijds de Tutsi culturele identiteit, daar propageert de huidige regering enkel nog de 'Rwandese' cultuur ter verzoening en vereniging van de Rwandese bevolking. Sterker nog; op het spreken over 'Hutu's en Tutsi's' rust op het moment van schrijven zelfs een taboe in Rwanda (mits direct verbonden met de Genocide). Aanvankelijk benadrukte de Rwandese politieke elite de etniciteit dus, nu lijkt de regering etniciteit compleet uit te willen wissen en wil het een nieuwe, collectieve identiteit te construeren. Ondanks deze intensieve propaganda, is de perceptie van etnisch onderscheid nog wel degelijk aanwezig in de hoofden van de Rwandese bevolking.[68] Etniciteit is, en blijft daarmee een zeer belangrijke factor om rekening mee te houden binnen het verzoeningsproces. Maar als de etnische identiteit van Hutu en Tutsi aanvankelijk is geconstrueerd, dan zou een nieuwe constructie wederom mogelijk moeten zijn.

Vroege antropologen, zoals Max Weber, plaatsten het begrip 'cultuur' vaak centraal in het onderzoek naar etniciteit.[69] Bekend Duits filosoof Johann Gottfried Herder (1784) stelde bijvoorbeeld dat iedere etnische groep 'een bloem was in de tuin van de menselijke culturen'.[70] Volgens deze 'Herderiaanse' benadering zou etniciteit dus vanaf de geboorte voor iedereen bekend zijn, door de natuur bepaald zijn en voor iedereen als vast gegeven moeten worden beschouwd. Noors antropoloog Fredrik Barth kwam in 1969 met baanbrekend werk in het denken over etniciteit in zijn boek 'Ethnic groups and boundaries'. Hierin verschoof hij het heersende intellectuele paradigma

---

[65] Berkeley, B., (2001) *The Graves Are Not Yet Full: Race, Tribe and Power in the Heart of Africa*, New York: Basic Books, p. 35.
[66] Thomson, S., (2009) 'Resisting reconciliation: Everyday life and state power in post-genocide Rwanda', PhD thesis, Dalhousie University, p. 266.
[67] Ingelaere, B., (2012) 'From model to practice: Researching and representing Rwanda's 'modernised' Gacaca courts'. *Critique of Anthropology*, vol. 32 no. 4: pp. 388 – 414, p. 392.
[68] Longman, T., (2004) 'Placing Genocide in Context: Research Priorities for the Rwandan Genocide', *Journal of Genocide Research*, vol. 6, no. 1, pp. 29 – 45.
[69] Verdery, K., 'Ethnicity, nationalism, and state-making' in: Vermeulen, H. en Govers, C., (1994) The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries, Amsterdam: Het Spinhuis.
[70] Wimmer, A.,'The Making and Unmaking of *Ethnic boundaries*: A Multilevel Process Theory', p. 971.

rondom etniciteit. Barth beweerde in zijn constructivistische definitie, dat etniciteit niet wordt bepaald door cultuur, maar wordt geconstrueerd door bepaalde omstandigheden en sociale processen: "(…) 'constructivism': the claim that ethnicity is the product of social process rather than a cultural given, made and remade rather than taken for granted, chosen depending on circumstances rather than ascribed through birth".[71] Barth ging hier recht in tegen de theorie van Herder omdat hij stelde dat iemands etnische identiteit dus zou kunnen veranderen met de tijd. Daarnaast ging hij ook tegen het denken van Weber in omdat cultuur voor hem niet meer centraal stond, maar eerder het sociale proces dat de etniciteit kan vormen. Barths' constructivistische visie op etniciteit domineert sindsdien de academische wereld en is in de huidige situatie in Rwanda van belang.

Uiteindelijk ligt het zwaartepunt op de perceptie van etniciteit door massa, en de bereidheid van diezelfde massa om het als motief te gebruiken voor geweld. Enkel het gevoel van loyaliteit aan een bepaalde etnische groep roept niet automatisch geweld op. Vanuit constructivistische hoek zijn er wetenschappers die deze curieuze relatie proberen te verklaren. Zoals Ingelaere stelt, stond etniciteit in Rwanda centraal in de relatie tussen staat en maatschappij voorafgaand aan de Genocide. Daarbij stelt Thompson dat de politieke elite die aan het hoofd stond van de staat, het gevoel van etniciteit kon beïnvloeden om geweld te legitimeren. Newbury en Newbury stellen in navolging van deze twee beweringen, dat: "(…) it is politics that makes ethnicity significant (or, indeed, insignificant), not ethnicity which invariably defines politics".[72] Deze verklaring acht ik terecht. Een karakteristiek voorbeeld hierbij was de haatcampagne die president Kayibanda in 1973 ondernam om zijn Hutu achterban te verenigen in een poging zijn zwakke regime te legitimeren. Door het benadrukken van de verschillen tussen de Hutu's en Tutsi's dacht hij zijn macht te kunnen behouden. Hoewel deze campagne niet slaagde, had het desondanks een opleving van etnisch gefundeerd geweld tot gevolg. Het is dus eerder het discours, en de manier waarop etniciteit wordt gemanipuleerd door politieke elites, dan het gegeven van etniciteit zelf dat de sfeer van conflict kan creëren.

Het Rwandese voorbeeld heeft laten zien dat sociale processen bijdragen aan het gevoel dat etniciteit is. Door de subjectiviteit en de aldoor veranderende dynamiek in sociale processen, kan etniciteit door de tijd heen veranderen. Etniciteit is daarom, zoals ook Barth stelt, door sociale processen geconstrueerd, terwijl het door de massa kan worden gevoeld als meer 'Herderiaans'. Politieke elites hebben de macht om misbruik te maken van dit gegeven door het subjectieve etnische gevoel te manipuleren en het gebruik van geweld te legitimeren. Meestal doen zij dit teneinde de eigen machtsbelustheid te voeden. De sociale dynamiek die Rwanda sinds eeuwen kent,

---

[71] Barth, F., (1969) *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference,* Little Brown: Boston, MA.

[72] Newbury, D., en Newbury, C., (1999), 'A Catholic Mass in Kigali: contested views of genocide and ethnicity in Rwanda', *Canadian Journal of African Studies,* vol. 33 no. 2: pp. 312 – 316, p. 313.

en de daaruit voortkomende etnische onlusten, zijn hier passende voorbeelden van. Het 'wegvagen' van etniciteit door de Rwandese regering heden ten dage, kan wellicht worden gezien als ultieme vuurproef in de constructivistische benadering van etniciteit. Als de Rwandese regering de kracht heeft de perceptie van etnisch onderscheid te doen verbleken bij de promotie van de gemeenschappelijke Rwandese identiteit, en het sociale proces zodanig te manipuleren dat er een nieuwe 'etnische groep' ontstaat, dan zal dat het constructivisme binnen de antropologie staven.

2.2. Ethnic boundaries.

De sociale organisatie van cultureel verschil is georganiseerd in verschillende etnische groepen die van elkaar gescheiden zijn door de zogenaamde '*ethnic boundaries'.* Een etnische groep afzonderlijk wordt in de constructivistische theorie beschouwd als een groep die voldoet aan alle vier de volgende factoren[73]:

1) zichzelf biologisch gezien kan onderhouden.
2) dezelfde culturele waarden deelt.
3) een onderlinge sociale interactie en communicatie onderhoudt.
4) een lidmaatschap heeft dat vergelijkbaar is met dat van andere groepen.

Leden van etnische groepen kunnen via sociale omgang in aanraking komen met leden van andere etnische groepen, waardoor grenzen ontstaan. De intensiteit van de grenzen tussen dergelijke groepen is afhankelijk van twee verschillende factoren. Enerzijds behelst het een categorische factor, anderzijds een sociale factor.[74] Zodra er sprake is van twee bepaalde etnische groepen die op enige manier omgang met elkaar vertonen, dan kan er sprake zijn van een 'wij'- en 'zij' gevoel onder leden van deze groepen: de categorische factor. Alleen als er op basis van dat 'wij'- en 'zij' gevoel een ander patroon van sociale interactie (de sociale factor) optreedt, dan doorgaans wordt gebruikt binnen de eigen etnische groep, dan kan men spreken van een *ethnic boundary*. Hoe meer het 'wij'- en 'zij' gevoel aan kracht wint onder de leden van de groepen en hoe meer daar in de sociale interactie rekening mee wordt gehouden, des te sterker is de grens. Hoewel elites een belangrijke rol kunnen spelen binnen zowel de categorische factor als de sociale factor, is het te kortzichtig om te stellen dat elites de *ethnic boundaries* eigenhandig creëren. Want naast vele andere processen die een rol spelen in het opbouwen van *ethnic boundaries*, speelt de massa hier natuurlijk ook een rol. Het volk moet in dezen niet worden gezien als een hersenloze massa, die als een onwetende kudde schapen achter de herder aan loopt. Ook niet als deze 'herder', de politieke elite, claimt de etnische groep en identiteit te representeren.

[73] Barth, F., *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference*,p. 11.
[74] Ibidem, p. 10.

Voordat een nieuwe *ethnic boundary* vorm kan krijgen, zal er eerst een bepaalde consensus moeten zijn tussen het volk en de elite, stelt Wimmer.[75] Daarbij stelt hij dat nieuwe *ethnic boundaries* doorgaans worden gecreëerd als gevolg van classificatie of politieke worstelingen. Het ontstaan en versterken van een *ethnic boundary* geschiedt dan alleen wanneer er sprake is van enige overlapping in economische, politieke of symbolische doelstellingen en prioriteiten van zowel de elite als het volk. Een balans in de mate van machtsuitoefening en overlapping van belangen bepaalt hierbij hoe de *ethnic boundary* vorm zal gaan krijgen; bij minimale overlapping is er meer macht vereist en vice versa.

In Rwanda is de *ethnic boundary* tussen Hutu's en Tutsi's natuurlijk extreem sterk geweest. Wanneer men de opbouw van de *ethnic boundary* in Rwanda aan de benadering van Wimmer toetst, dan is de extreme rigiditeit van de grens tussen Hutu's en Tutsi's goed te verklaren. Allereerst heeft Rwanda, zoals ik in hoofdstuk 1 heb beschreven, een historie die is verweven met classificatie en politieke worstelingen: volgens Wimmer de eerste voorwaarde voor de opbouw van *ethnic boundaries*. De ontwikkelingen vanaf de 'Hutu revolutie' eind jaren 1950 en begin jaren 1960 heeft een enorme overlapping van economische, politieke en symbolische doelstellingen en prioriteiten tot gevolg gehad tussen het Hutu-regime en de Hutu meerderheid van de bevolking. Hierdoor groeide het 'wij'- 'zij' gevoel en veranderde de sociale interactie tussen Hutu's en Tutsi's. Tijdens de Genocide was de *ethnic boundary* tussen Hutu's en Tutsi's als gevolg van die ontwikkelingen op zijn toppunt.

2.3. Hutu's en Tutsi's, toekomstperspectief.

De afbraak van het voormalige etnische onderscheid is een belangrijk onderdeel van het politieke beleid ter verzoening in Rwanda. In dit beleid wordt geprobeerd de *ethnic boundary* tussen Hutu's en Tutsi's te vervagen. In plaats van Hutu of Tutsi wordt het 'hogere' gevoel van saamhorigheid van alle Rwandezen als één natie sterk gepromoot door de politieke elite. De gehele Rwandese bevolking wordt aangespoord de *ethnic boundary* die er was 'over te steken' en zich aan te sluiten bij de nieuwe collectieve identiteit als 'Rwandees'. Over het politieke beleid van *national unity and reconciliation* en het afbreken van de *ethnic boundaries* door de elite bestaat een vrij hevige discussie. Na de Genocide is er oneindig veel geschreven over de situatie in Rwanda, zowel door academici als door NGO's. Velen richtten zich op het land, de geschiedenis, de Genocide zelf en op het politieke beleid van het regime. Hoewel de uitgangspunten erg divers zijn, staat 'etnische identiteit' of 'raciaal onderscheid' vaak centraal omdat dat aan de basis heeft gelegen van het

[75] Wimmer, A.,'The Making and Unmaking of *Ethnic boundaries*: A Multilevel Process Theory', p. 1033.

ontstaan van de Genocide.[76] Stroken politieke uitgangspunten over gevoelige zaken als etniciteit en ras wel met de perceptie van de burgerij in Rwanda? En is er een vredige toekomst voor Hutu's en Tutsi's, of is die alleen mogelijk als 'Rwandees'?

Tegenwoordig pretendeert de Rwandese regering vanuit het *top-down* perspectief, via de NURC een volledig beeld te kunnen schetsen van de ontwikkeling van de Rwandese nationale identiteit. In de *Rwanda Reconciliation Barometer* (RRB) stelt dit invloedrijke regeringsinstituut dat uit opinieonderzoek in 2010 is gebleken dat 98% van de Rwandezen graag zou willen dat hun kinderen zichzelf zouden zien als Rwandees en niet meer als Hutu, Tutsi of Twa.[77] Daar stelt professor in *political science* Timothy Longman tegenover dat uit zijn *bottom-up* onderzoek blijkt dat etniciteit in de attitude van de bevlking desondanks nog steeds de centrale factor is in de Rwandese identiteit en een bijzonder grote rol blijft spelen in de maatschappij.[78] De nuance van deze tegenstrijdige gegevens zit hem volgens de NURC's *Executive Secretary* Jean-Baptiste Habyalimana in zijn waarneming dat vooral veel van de Rwandese volwassenen (zij die de Genocide meegemaakt hebben) zichzelf nog altijd identificeren als Hutu of Tutsi.[79] De beïnvloeding door het milieu waarin Rwanda's oudere generatie is opgegroeid en de gebeurtenissen tijdens de Genocide hebben er voor gezorgd dat deze mensen, in de woorden van Habyalimana: "(...) prisoners of their own mindset" zijn geworden. Deze nuance is wellicht terecht, maar niet terug te vinden in de data van de RRB. Het veranderen van die bepaalde *mindset* ziet Habyalimana als het laatste en meest hardnekkige obstakel in het opbouwen van een nieuwe perceptie van Rwandees *citizenship* en een nieuwe Rwandese etnische identiteit. De Rwandezen die hiermee worstelen zouden geholpen moeten worden om uit die *mindset* te ontsnappen, stelt hij.[80]

Rwanda's jeugd daarentegen heeft het opgroeien in een zodanig verhard en vijandelijk milieu niet mee hoeven maken, zij hebben volgens hem dus wel de juiste *mindset* en lijken daarom vrij om een vredig Rwanda op te bouwen. Toch weet ook Habyalimana dat dit gegeven niet zo zwart-wit opgevat moet worden. Wat in de publieke sfeer verteld wordt door bepaalde individuen in de samenleving, kan fundamenteel verschillen van wat er 's avonds achter gesloten deuren van ouder op kind wordt overgedragen. De *mindset* van mensen is sterk te beïnvloeden. Het is daarom van cruciaal belang dat de gevaarlijke etnisch gekleurde *mindsets* die nog steeds bestaan in Rwanda niet wordt overgebracht op de jeugd, en dat daar in het verzoeningsproces rekening mee wordt gehouden. Daarnaast is het ook erg van belang, stelt Habyalimana, dat Rwanda's jongeren zich niet mogen laten beïnvloeden door de gevolgen van eventuele daden van vaders en grootvaders.

[76] Pottier, J., *Re-Imagining Rwanda, Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*, p. 347.
[77] National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer", p. 56.
[78] Longman, T., 'Placing Genocide in Context: Research Priorities for the Rwandan Genocide', pp. 29 – 45.
[79] Habyalimana, J. (interview), *Interview Executive Secretary of NURC* , Kigali, (5 december 2012).
[80] Ibidem.

Desondanks is er in de RRB niets terug te vinden over de etnische opvattingen van Rwanda's jeugd en mist daar dus mijns inziens belangrijke data. Wellicht geven de statistieken in de RRB de status van verzoening en nationale eenheid rooskleuriger weer dan dat het in werkelijkheid is. Habyalimana heeft een erg idealistische visie voor zijn land, maar kent tegelijkertijd de trauma's die de Genocide, en het hardnekkige etnische onderscheid, hebben achtergelaten. Hoewel hij de gevaren kent komen die in de officiële data van regeringswege niet tot uitdrukking. De Rwandese regering wekt hiermee de schijn dat de informatievoorziening moedwillig wordt gemanipuleerd ten gunste van het politieke beleid.

De nieuwe nationale identiteit lijkt de Rwandese bevolking met harde hand te worden opgedrongen door de regering van Paul Kagame. Publiek opbouwende factoren van *ethnic boundaries* tussen Hutu's en Tutsi's zijn in Rwanda ten strengste verboden. Wellicht dat daarom belastende data, over bijvoorbeeld trouw aan etnische groepen door Rwanda's jeugd, uit de RRB wordt gehouden. De wet tegen het 'Divisionisme' (het zaaien van haat en verdeeldheid, een zeer controversiële wet die in Rwanda van kracht is en waar ik in hoofdstuk 5 nog terug zal komen) is ook een sprekend voorbeeld van het harde beleid. Straffen op overtreding zijn hoog in Rwanda en druisen volgens sommigen zelfs in tegen de internationale rechten van de mens.[81] Paul Gready stelt dat de huidige situatie niet eendimensionaal is en levert harde kritiek op de werkwijze van de Rwandese regering. Aan de ene kant, stelt hij, wordt de 'Rwandese identiteit' als eenheid sterk gepromoot, maar aan de andere kant lijkt er in de gehele nationale rechtspraak, waaronder Gacaca, nog wel degelijk onderscheid op basis van etniciteit gemaakt te worden, stelt hij.[82] Gready heeft onderzocht dat in de verschillende rechtssystemen geen enkel misdrijf van de RPF of RPA vervolgd wordt, wat volgens hem duidt op een duidelijke politieke geïnspireerde manipulatie van de *ethnic boundaries* door de elite. Reyntjens stelt in aanvulling hierop dat het Tutsi-regime de eigenlijke macht van de Tutsi's legitimeert met het uitbannen van de aanduidingen Hutu, Tutsi en Twa.[83]

Nu is de vraag of deze poging tot geforceerde transformatie van de *ethnic boundary* door de regering van Rwanda het gewenste effect heeft: het construeren van een nieuwe collectieve identiteit. Het lijkt er vooralsnog op dat er geen sprake is van een benodigde balans in machtsuitoefening en overlapping van belangen. Wanneer de theorie van Wimmer wordt gevolgd, dan lijkt er dus nog geen vruchtbare grond te zijn voor een vernieuwde *ethnic boundary*. Hoewel de openlijke opbouw van *ethnic boundaries* in het pre-Genocide tijdperk gekalmeerd is in Rwanda, lijkt

[81] Amnesty International (2012) *Rwanda: Shrouded in Secrecy, Illegal Detention and Torture by Military Intelligence. Report.* London: Amnesty International Ltd. p. 8.
[82] Gready, P., (2010) 'You're either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda', *African Affairs,* vol. 109 no. 437, pp. 637 – 657, p. 639.
[83] Reyntjens, F., (2010) ´Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-genocide Rwanda´, *African Affairs*, vol. 110, no. 438, pp 1-34, p. 30.

deze onder de radar nog steeds een rol te spelen. Ontevredenheid over het beleid van de RPF en de eenzijdigheid van het rechtssysteem hebben bijvoorbeeld al geleid tot een eenzijdige openlijke boycot van Gacaca door een Hutu groepering in 2002.[84] De vraag of het beleid contraproductief is in de afbraak van de oude *ethnic boundary* acht ik op het moment nog niet eenduidig te beantwoorden. Door het autoritaire beleid van de RPF en de censuur die het de massa oplegt, wordt de eventuele trouw van de bevolking aan één etnische groepering, of de Rwandese identiteit, buiten de publieke sfeer gehouden. Ingelaere stelt, in zijn artikel 'Peasants, Power and Ethnicity', dat uit zijn onderzoek blijkt dat door de maatregelen van de RPF het etnisch onderscheid onder boeren op het Rwandese platteland enkel versterkt wordt.[85] Er zijn dus vanuit *bottom-up* benaderingen aanwijzingen voor de contraproductiviteit van het etnische beleid, maar een definitieve conclusie, die alle Rwandezen in alle lagen van de bevolking omvat, is mijns inziens nog niet te trekken.

2.4. *Deelconclusie 2.*

Etniciteit is een belangrijk onderdeel in de antropologie. Lange tijd gingen wetenschappers ervan uit dat 'cultuur' centraal stond in een voor iedereen vastliggende etnische identiteit. Een gangbare, stabiele definitie van etniciteit ontbrak in het academisch veld. Sociaal antropoloog Fredrik Barth bracht met zijn invloedrijke werk een verandering teweeg in het gehele paradigma. Hij stelde dat etnische identiteit het gevolg van sociale processen was en door de tijd heen kon veranderen. Als het discours binnen de bevolking geschikt is, dan zijn het de politieke elites die etniciteit zo kunnen manipuleren dat de massa gemobiliseerd kan worden om geweld te gebruiken in naam van de verdediging van de 'eigen cultuur'. Grenzen tussen etnische groepen noemen we '*ethnic boundaries'*. Door sociale processen onder de bevolking en manipulaties van politieke elites kunnen deze grenzen worden versterkt, maar ook weer worden afgebouwd. Voorafgaand en tijdens de Genocide waren de *ethnic boundaries* op zijn toppunt in Rwanda. Na de Genocide tracht de Rwandese regering het volk een nieuwe nationale Rwandese identiteit op te leggen, maar doet dit met strakke hand. Hoewel de Rwandese regering (*top-down*) stelt dat het Rwandese *citizenship* zich goed ontwikkelt, zijn er meerdere aanwijzingen van bijvoorbeeld boeren en andere burgers (*bottom-up*) die stellen dat deze ontwikkeling erg stroef verloopt. Maar een definitieve conclusie over het construeren van een nieuwe Rwandese collectieve identiteit valt mijns inziens nog niet te trekken.

[84] Santoro, L., (2002) 'Rwanda Dispatch: Ghost Story', *The New Republic*, p, 12.
[85] Ingelaere, B., (2010) 'Peasants, Power And Ethnicity: A Bottom-up Perspective on Rwanda's Political Transition', *African Affairs*, vol. 109, no. 435, pp 273-292.

3

Verzoening.

In deze scriptie tracht ik een antwoord te geven op de vraag of verzoening in Rwanda bereikt kan worden door politiek-beïnvloede regeringsinitiatieven als het systeem van Gacaca-rechtbanken. Het zwaartepunt binnen dit vraagstuk ligt op de factor verzoening en de betekenis hiervan voor de Rwandese bevolking. Over het verschijnsel 'verzoening' is veel geschreven, maar een internationaal overeengekomen definitie ontbreekt nog altijd in het academisch spectrum. Arthur Molenaar van het African Studies Center in Leiden, stelt dat het hele concept van verzoening vrij 'jong' is en nog grotendeels onontdekt door wetenschappers en er slechts enkelen hebben geprobeerd het gat te vullen.[86] Hij acht wereldwijde consensus over een definitie vrijwel onmogelijk, omdat 'verzoening' altijd een hoogst subjectief verschijnsel zal blijven. Vele anderen, zoals onder anderen Louis Kriesberg[87], Charles Hauss[88], Johan Galtung[89] en Wendy Lambourne[90] doen echter wel een poging om het concept van 'verzoening' in een enkele gangbare definitie te vatten. Consensus bestaat er wel over het feit dat het bereiken van 'verzoening' afhankelijk is van een onvermijdelijk samenspel van verschillende elementen. Volgens John Paul Lederach zijn deze elementen: waarheid, vrede, vergeving en recht.[91] Anderen noemen nog meer uiteenlopende elementen als goed bestuur, bekentenissen en de aanwezigheid van spijt.[92] Het recht neemt in Rwanda, en in deze scriptie, echter een bijzondere plek in.

---

[86] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide*, p. 30.
[87] Kriesberg, L., (2000) *The role of reconciliation in changing inter-communal accommodations.* Paper gepresenteerd tijdens de 18th General IPRA (International Peace Research Association) conferentie, Tampere, Finland, 5-9 augustus.
[88] Gauss, C., paper, <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/reconciliation> (September 2003).
[89] Galtung, J., (2001) 'After violence, reconciliation, and resolution: coping with visible and invisible effects of war and violence', in Abu-Nimer (ed.). *Reconciliation, justice and coexistence,* Lanham: Lexington Books. pp. 3-23, p.3.
[90] Lambourne, W., (1999) *The pursuit of justice and reconciliation: Responding to genocide in Cambodia and Rwanda.* Paper gepresenteerd tijdens de 40th Annual International Studies Association Convention. Washington, DC, 16-20 februari, Columbia International Affairs Online 6/99.
[91] Lederach, J.P., (1997) *Building peace: sustainable reconciliation in divided societies*. Washington: United States Institute of Peace Press, p. 30.
[92] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide*, p. 46.

Het recht is binnen de verzoening een interessante factor omdat sommigen stellen dat het fundamenteel en onmisbaar is voor het opbouwen van een vreedzame samenleving.[93] Dit was ook het uitgangspunt voor de instelling van de Gacaca rechtbanken. Anderen stellen hier echter weer vraagtekens bij omdat het recht en verzoening in sommige post-conflict situaties juist onverenigbaar lijken te zijn.[94] Kortom, de vraag is wat verzoening precies is en of er voor Rwanda een definitie ontwikkeld kan worden.

3.1. Is verzoening een voorwaarde voor vrede?

Zoals reeds aangegeven is verzoening een delicaat proces waarbij een verscheidenheid van verschillende elementen van belang is om de beoogde 'verzoende' status te bereiken. Dat verzoening een delicaat en complex proces is, vol uitdagingen en bedreigingen die het proces kunnen laten mislukken, blijkt wel uit de resultaten van het onderzoek van professor in *Political Science* Roy Licklider.[95] Hierin stelt hij namelijk dat slechts een derde van alle vredesovereenkomsten na etnisch conflict, tussen 1945 en 1993, heeft standgehouden en er alleen in die gevallen een langdurige vreedzame samenleving is ontstaan. In tweederde van de post-conflict gebieden heeft er een heropening van etnisch conflict plaatsgevonden. Het beëindigen van een conflict door middel van een vredesverdrag, of zoals in Rwanda een militaire overwinning, is dus geen enkele garantie voor het ontstaan van langdurige vrede. In post-conflict samenlevingen, en in het bijzonder na de extreem traumatiserende gebeurtenissen van een genocide, wordt het ondernemen van een gedegen verzoeningsproces daarom over het algemeen van groot belang geacht om heropening van de gewelddadigheden te voorkomen. Echter, pas in de laatste decennia is het belang van een verzoeningsproces duidelijk geworden en is gestart met onderzoek naar dit verschijnsel. In veel van deze onderzoeken worden voorbeelden gegeven van mislukte verzoeningsprocessen, die doorgaans desastreuze consequenties tot gevolg hebben gehad.[96] Het ontbreken van verzoeningsinitiatieven zou zelfs kunnen leiden tot een verdieping van de aanvankelijke tegenstand en uitmonden in een intensivering van wederzijdse vijandigheid en heropening van het conflict, stelt Kriesberg.[97]

---

[93] Pankhurst, D., (1999) 'Issues of Justice and Reconciliation in Complex Political Emergencies: Conceptualizing Reconciliation, Justice and Peace', *Third World Quarterly*, vol. 20, no. 1, p. 254.
[94] Lambourne, W., (2004) 'Post-conflict peacebuilding: Meeting human needs for justice and reconciliation', *Peace, conflict and development*, no. 4, p. 7.
[95] Licklider, R., (1995) 'The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945-1993', *American Political Science Review*, vol. 89, no. 3, pp. 685-687.
[96] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide*, p. 28.
[97] Kriesberg, L., (2001) 'Changing forms of coexistence', in Abu-Nimer (ed.). *Reconciliation, justice and coexistence*, Lanham: Lexington Books. pp. 47-64, p.61.

Een heropend conflict heeft daarom de potentie om nog heviger te zijn dan de voorgaande gewelddadigheden, omdat tegenstand van etnische aard dan dieper geworteld kan zijn. Ervan uitgaande dat er een verband bestaat tussen verzoening en het kunnen laten ontstaan van langdurige vrede, lijkt het mij logisch dat verzoeningsinitiatieven de hoogste prioriteit krijgen van politieke elites in post-conflict samenlevingen. In Rwanda lijkt de elite ook notie te hebben genomen van deze (recente) ontwikkelingen in de wetenschap. Verzoening representeert er de ruggengraat van het politieke beleid in het gehele tijdperk vanaf 1994, of zo doet de uiterlijke schijn in ieder geval vermoeden. Hier zal ik in hoofdstuk 3.3 uitgebreider op terugkomen.

Dat een verzoeningsproces belangrijk kan zijn in een post-conflict samenleving om heropening van een conflict te vermijden, acht ik een onomstotelijk gegeven. Het kan, mijns inziens, een land het ideale pad wijzen richting een vreedzame samenleving. Maar dat verzoening direct noodzakelijk is voor het opbouwen van een langdurige vreedzame samenleving is mijns inziens niet zo zwart-wit te stellen. Hoewel het onderzoek van Licklider aangeeft dat de kans op langdurige vrede na etnisch conflict klein is geweest tussen 1945 en 1993, zijn er dus gevallen geweest waar er wel een vredige samenleving is ontstaan. Dat gebeurde in een tijd waarin er nog weinig bekend was over verzoening en verzoeningsprocessen, laat staan dat er een actief beleid ter verzoening werd uitgevoerd door politieke elites in dit tijdsvak. Een goede uitvoering van verzoening is wat mij betreft dus niet direct een voorwaarde voor het opbouwen van langdurige vrede.

De vraag omtrent verzoening is dus, hoe het samenspel met andere elementen kan leiden tot preventie van geweld en het een post-conflict samenleving effectief een toekomst in vrede kan helpen te bieden. Molenaar heeft in Rwanda onderzoek gedaan naar de vraag of Rwandezen verzoening zien als voorwaarde voor het creëren van een harmonieuze samenleving.[98] Hoewel de meeste ondervraagden inderdaad stellen dat Rwanda verzoening nodig heeft voor het opbouwen van vrede, zien sommigen verzoening niet direct als voorwaarde om een hervatting van de gewelddadigheden te voorkomen. Sommige ondervraagden in het onderzoek van Molenaar stellen bijvoorbeeld dat zij degenen die hun families hebben uitgemoord nooit zullen kunnen vergeven. Maar dit wil niet direct zeggen dat deze mensen degenen zullen zijn die verantwoordelijk zijn voor een eventuele heropening van gewelddadigheden. Dit wil wel zeggen dat zich tussen het beëindigen van conflict en de start van een eventueel psychisch verzoeningsproces nog een grijs gebied bevindt.

[98] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide*, p. 29.

Bij deze personen lijken andere factoren een rol te spelen in het zichzelf weerhouden van geweld. De herinnering aan oorlog en traumatische ervaringen, die voor vele Tutsi's teruggaan tot de jaren 1950, lijkt hierbij een geldige reden te zijn. Veel Rwandezen zijn het leven met geweld beu en hopen op een, al dan niet persoonlijke, toekomst in vrede. Dit staat los van een verzoeningsproces, omdat dat hierbij niet plaatsvindt. Sommige ondervraagden stellen dat zij verzoening niet interessant vinden, maar er desondanks aan mee werken omdat de Rwandese regering hen dat opdraagt. Deze benadering acht ik plausibel omdat Rwandezen bekend staan, zowel nu[99] als in het verleden[100], om hun gehoorzaamheid aan de geldende autoriteit of elite. Dit argument wordt zelfs gebruikt als één van de meest gangbare verklaringen voor de massale participatie tijdens de Genocide zelf.[101] Hoewel echte verzoening niet op zal treden wanneer het niet uit vrijwillig oogpunt gedaan wordt, is er voor het 'opdringen' van verzoening door de huidige politieke elite van Rwanda wel wat te zeggen. Ik acht het aannemelijk dat wanneer mensen niet verzoenen, maar wel de confrontatie blijven schuwen, de echte wrok in een tijdspanne van enkele generaties zal verdwijnen. Hoewel dit natuurlijk niet het ideale scenario is en het risico op escalatie door toedoen van deze groep relatief groot blijft, zou het mijns inziens een heropening van etnisch geweld op de lange termijn kunnen voorkomen. Molenaar stelt dat de groep die niet bereid is te verzoenen sterk in de minderheid is. Omdat deze groep omgeven is door een meerderheid van mensen die wel degelijk bereidwillig zijn om mee te werken aan het verzoeningsproces (vrijwillig of niet), lijkt het mij onwaarschijnlijk dat het conflict heropend zou kunnen worden door de minderheid. Het paradigma van een manipulerende politieke elite zou dus, daar waar het ooit bij heeft gedragen aan het creëren van de 'mindset' voor Genocide, nu kunnen bijdragen aan een massale onthouding van etnisch geweld.

Een wetenschappelijke benadering van deze kwestie zit hem wellicht in het in gebruik nemen van verschillende stadia van verzoening, of wellicht een afzonderlijke benoeming van het grijze gebied. Tot op zekere hoogte kan gesteld worden dat als voormalig conflicterende partijen een relatie zo weten her in te richten dat geweld geen optie meer is, dat er dan al een zekere verbetering van de voormalige relatie heeft plaatsgevonden. Deze 'wederzijdse acceptatie van het zijn' is een verbetering van de relatie ten opzichte van de conflictperiode, maar tegelijkertijd wordt deze bereikte 'status' niet met de 'ander' overeengekomen zoals bij verzoening het geval moet zijn.

[99] Sebarenzi, J., *God sleeps in Rwanda,* p. 6.
[100] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 30.
[101] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 12.

3.2. Verzoening, een definitie.

Andere woorden voor 'verzoening' zijn 'hereniging' of 'reconciliatie', waarvan de laatste gelijkenis vertoond in woord en betekenis met het Engelse *reconciliation*. Dit woord is afgeleid van het Latijnse woord *'conciliatus*', wat letterlijk 'samenkomen' betekent. Volgens Wendy Lambourne is het concept van verzoening afkomstig uit de christelijke theologie en heeft het pas recentelijk het terrein van de politieke wetenschappen betreden.[102] De Bijbelse invloed op de huidige kennis van verzoening blijkt ook uit het invloedrijke werk van John Paul Lederach op dit gebied. Deze praktiserend christelijke professor in *International Peacebuilding* haalde vier belangrijke elementen als basis voor zijn onderzoek naar verzoening (waarheid, genade, recht en vrede) rechtstreeks uit de Bijbel. In Psalm 85 worden allen in één zin genoemd: "Dan wordt gena van waarheid blij ontmoet, de vrede met een kus van 't recht gegroet".[103] Ondanks het feit dat 'verzoening' tegenwoordig als een wijdverbreid en gangbaar verschijnsel wordt gezien, ontbreekt er voor de term nog altijd een academisch overeengekomen definitie. Enerzijds is dit wellicht te verklaren doordat het een relatieve nieuwkomer is in het academisch spectrum en er dus nog relatief weinig onderzoek naar is gedaan. Anderzijds wordt veelal gesteld dat verzoening een hoogst subjectief verschijnsel is, dat per persoon en context verschilt. Molenaar stelt zelfs, zoals reeds beschreven in de inleiding van dit hoofdstuk, dat consensus over de betekenis van verzoening misschien zelfs nooit bereikt zal kunnen worden, door de mate van subjectiviteit waar zij van afhankelijk is. Daarnaast stelt hij dat de betekenis van verzoening kan verschilt per individu, cultuur en context.[104]

In navolging van Molenaar ben ik het met hem eens dat 'verzoening' gezien moet worden als een extreem subjectief fenomeen. Ik ben ook van mening dat er in theorie net zoveel betekenissen mogelijk zijn, als er individuen zijn. Verzoening zal in de praktijk voor de één altijd net even wat anders betekenen, dan voor de ander. Maar, in tegenstelling tot Molenaar, denk ik wel dat er kansen bestaan om de subjectiviteit op te vangen in een definitie van verzoening. Daarnaast denk ik dat een academisch overeengekomen definitie gewenst is omdat het belangrijk kan zijn voor doelgericht onderzoek naar verzoening en een beter begrip van het proces. De subjectiviteit van 'verzoening', of het doel van het proces: 'verzoend zijn', zit hem in het verschil van weerslag op de psyche van de mens en daaropvolgend de bepaalde uitwerking op het gedrag van het individu. De kunst is daarom om deze subjectiviteit in gevoel en actie op te vangen in dit deel van de formulering. Als dit lukt, moet het mijns inziens mogelijk zijn om een gangbare en algemeen toepasbare definitie te vormen.

---

[102] Lambourne, W., (2001) 'Justice and reconciliation: postconflict peace building in Cambodia and Rwanda', in: Abu-Nimer (ed.)., *Reconciliation, justice and coexistence,* Lanham: Lexington Books. pp. 311-337, p.314.
[103] Lederach, J.P., *Building peace: sustainable reconciliation in divided societies,* p. 28.
[104] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 30.

In mijn poging om tot een academisch onderbouwde en algemeen toepasbare definitie van 'verzoening' te komen zal ik gebruik maken van een aantal definities van prominente wetenschappers op dit gebied. Respectievelijk luiden de definities van Johan Galtung, Louis Kriesberg, Wendy Lambourne, Charles Hauss en Lauren Gould & Mario Fumerton als volgt:

- "(...) the process of healing traumas of both victims and perpetrators after violence, providing a closure of the bad relation.[105]" (Galtung)
- "Reconciliation refers to the process by which parties that have experienced an oppressive relationship or a destructive conflict with each other move to attain or to restore a relationship that they believe to be minimally acceptable.[106]" (Kriesberg)
- "Reconciliation between individuals or groups requires the involvement of two or more parties in an interaction of apology and forgiveness and the willingness to embark on a new relationship based on acceptance and trust.[107]" (Lambourne)
- "(Reconciliation is) [...] the ultimate goal of peace building. It occurs when disputants develop a new relationship based on apology, forgiveness and newly established trust.[108]"(Hauss)
- "Reconciliation requires parties to address the injustices that have taken place, while also moving towards a relationship that they mutually believe to be minimally acceptable.[109]" (Gould & Fumerton)

Vier verschillende kernonderdelen van de theorie van verzoening zijn uit deze verschillende definities te distilleren.

Ten eerste verwijzen al de hier gebruikte definities naar 'verzoening' als een *proces*. Dit lijkt mij een feit waaraan niet getornd kan worden. De tijdsduur tussen het sluiten van conflict tot aan het bereiken van de verzoende status kan echter enorm in lengte verschillen. Daarnaast hoeft een verzoeningsproces zeker niet lineair te verlopen, maar heeft het eerder het karakter van een Echternachtse processie. Veelal kan het gehele proces jaren in beslag nemen en soms zelfs hele generaties overbruggen. Verzoeningsprocessen na etnisch, intrastatelijk geweld lijken over het algemeen langer en complexer te zijn dan het geval is bij bijvoorbeeld interstatelijk conflict of niet-statelijke actoren. Zeker wanneer er sprake is geweest van een genocide zijn trauma's

---

[105] Galtung, J. (2001) *"After violence, reconstruction, reconciliation, and resolution: Coping with visible and invisible effects of war and violence."* Lanham: Lexington Books. pp. 3-23.
[106] Kriesberg, L., (2000) *The role of reconciliation in changing inter-communal accommodations.* Paper gepresenteerd tijdens de 18th General IPRA (International Peace Research Association) conferentie, Tampere, Finland, 5-9 augustus.
[107] Lambourne, W., (1999) *The pursuit of justice and reconciliation: Responding to genocide in Cambodia and Rwanda.* Paper gepresenteerd tijdens de 40th Annual International Studies Association Convention. Washington, DC, 16-20 februari, Columbia International Affairs Online 6/99.
[108] Gauss, C., paper, <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/reconciliation> (September 2003).
[109] Gould, L., & Fumerton, M., (2011) working paper course syllabus: *Reconciliation in the Wake of Civil War.* CCS Utrecht.

diepgeworteld. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Armeense Genocide en de Holocaust, waarbij de noodzaak tot verzoening over de generaties heen altijd actueel is gebleven. Voor het toekomstperspectief is dit een extra zorgelijk gegeven omdat het intrastatelijke conflict zich heeft ontwikkeld tot het meest dominante type conflict in de wereld vandaag. Daarnaast hebben intrastatelijke conflicten soms een regionale dimensie waardoor zij hele regio's kunnen ontwrichten, zoals vooral in Afrika het geval is.[110] Hier zal ik in hoofdstuk 3.3 nog uitgebreider op terugkomen. Als verzoening is bereikt, kan een gelijksoortig proces doorgang blijven vinden, maar wordt het proces van 'verzoening' afgesloten.

Ten tweede verwijzen bepaalde elementen in elke definitie naar *groepen* die deelnemen aan de verzoening. De *relatie* tussen deze groepen is in principe hetgeen dat verzoend moet worden. Een te verzoenen relatie richt zich daarom op het herstellen van de betrekking of verhouding waarin twee of meerdere personen tot elkaar staan. Daarom dient er in een verzoeningsproces ook altijd sprake te zijn van twee of meerdere actieve partijen. Persoonlijk prefereer ik de groepen als 'partijen' te benoemen, door de relatieve neutraliteit van dit begrip. Galtung kiest in zijn definitie voor een benoeming van de partijen als *victims and perpetrators*, maar deze benadering brengt mijns inziens een ongewenst rangschikkend karakter met zich mee. Hoewel de classificatie van de betrokken partijen in conflicten als slachtoffer en dader wereldwijd in gebruik is, impliceert het vaak een bepaalde 'rangschikking in de legitimiteit van het slachtoffer', stellen Didier Fassin en Richard Rechtman.[111] Dit komt voort als gevolg van de methode van *retributive justice*, die vooral in het Westen momenteel in zwang is. Het doel van *retributive justice* is om een dader te straffen voor de daden die hij of zij begaan heeft. De straf dient op haar beurt anderen ervan te weerhouden ook een dergelijke overtreding te begaan. In het geval van *restorative justice*, waar ook Gacaca gebruik van heeft gemaakt, worden straffen uitgesproken om een uiteindelijke succesvolle terugkeer van de overtreder in de maatschappij te kunnen bewerkstelligen. Mijns inziens is de benaming van de partijen als slachtoffers en daders niet geschikt in een definitie van verzoening omdat het automatisch leidt tot een bepaalde verhouding en rangschikking van de betrokkenen in het proces.

Ten derde wordt er in ieder van de definities ook naar een bepaald *negatief 'voorval'* verwezen (*violence, oppressive relationship, apology, injustices*) die de voormalige relatie heeft aangetast of zelfs ontmanteld. Daarnaast dient er in navolging van dit voorval een bepaalde *actie* te worden ondernomen door de partijen om die aantasting of ontmanteling aan te spreken. Hierbij moet een definiëring gemaakt worden die kan gelden voor ieder individu. Dit komt omdat geweld, een beklemmende relatie, excuses en onrechtmatigheid subjectieve termen zijn die van individu tot

---

[110] Homan, K., (2007) Mondiale Politieke en Strategische Ontwikkelingen na de Koude Oorlog, *Civis Mundi 2007*, pp. 83 – 91, p. 83.
[111] Fassin, D. & Rechtman, R. (2009) *"The empire of trauma: An inquiry into the condition of victimhood."* Princeton: Princeton University Press. p. 282.

individu verschillen. Het zou ook zo kunnen zijn dat bepaalde aangerichte onrechtmatigheden niet hoeven te worden onderkend door de 'toediener' omdat de 'ontvanger' het niet als voorwaarde stelt voor het bereiken van verzoening. Een onrechtmatigheid die van belang is voor het proces moet dus wel door de betrokken partijen als zodanig worden gezien. In de praktijk is dit pas mogelijk als de betrokken partijen overeenstemming hebben bereikt over de voorgevallen gebeurtenissen: de waarheid. Echter: het is een in de literatuur veel gehoorde opmerking dat waarheid een voorwaarde voor verzoening is, maar de waarheid kan zo gruwelijk zijn dat het 'oprakelen' ervan de verzoening juist in de weg staat. Hier zal ik in hoofdstuk 4 en 5 nog op terug komen.

Tot slot omhelst elke definitie een bepaald doel waar gezamenlijk naartoe gewerkt moet worden om de staat van 'verzoening' te bereiken. Het doel moet voor de partijen gelijkwaardig zijn en verder gaan dan een onbesproken 'wederzijdse acceptatie van het zijn' zoals ik heb beschreven in hoofdstuk 3.1. De neiging tot actieve vijandigheid in geest en gedrag dient gestaakt (of genezen) te worden tijdens het verzoeningsproces, is mijn overtuiging. Zodra dat bereikt is kan men spreken van een geslaagd verzoeningsproces. Individuen voelen zich dan niet meer aangetrokken tot haat of geweld en een (langdurige) vredige samenleving kan dan ontstaan. Galtung vat zijn eigen definitie samen als "Reconciliation = Closure + Healing".[112] De afsluiting van een negatieve relatie is voor Galtung het ultieme doel van een verzoeningsproces. Molenaar levert kritiek op Galtungs stelling en gelooft dat de relatie omgebogen dient te worden totdat er een positieve relatie ontstaat. Het doel van verzoening zoals ik hierboven geformuleerd heb is noch negatief, noch positief, maar ligt eerder op een nulpunt. Verzoening treedt, als vanzelfsprekend, niet op in een negatieve onderlinge relatie, maar ik denk niet dat een relatie positieve vormen aan hoeft te nemen om verzoening te bereiken.

Met deze vier overwegingen kom ik tot de volgende definitie van 'verzoening':

"Verzoening is een proces waarbij partijen, die onderling aangerichte onrechtmatigheden (die ook als zodanig zijn ontvangen) onderkennen, gezamenlijk de neiging tot vijandigheid in geest en gedrag staken tot het punt dat voor alle betrokken partijen minimaal acceptabel is."

[112] Galtung, J. "*After violence, reconstruction, reconciliation, and resolution: Coping with visible and invisible effects of war and violence.*" p. 4.

3.3. Verzoening in Rwanda.

Rwanda's wonden en trauma's waren (en zijn) na de Genocide onbeschrijflijk diep. Geleidelijk werd er vanaf de Genocide vanuit het hele land een steeds luidere schreeuw om verzoeninginitiatieven hoorbaar. De Rwandese regering heeft daarom sinds 1994 het beleid van verzoening en nationale eenheid als hoogste prioriteit op de politieke agenda staan. In theorie getuigt dit natuurlijk van goede wil en is het, zoals uit hoofdstuk 3.1 blijkt, een stap in de goede richting. Daarnaast kan gesteld worden dat Rwanda, 19 jaar na dato, relatief veilig en in politiek opzicht stabiel is. Toch is er veel kritiek op de invloed die de Rwandese regering zou uitoefenen op het gehele verzoeningsproces.

Dat verzoening formeel gezien hoog op de Rwandese politieke agenda staat moge duidelijk zijn, maar een interessantere vraag is hoe belangrijk de politieke agenda is in het verzoeningsproces. Er zijn veel artikelen en boeken geschreven over Rwanda's regering en het algemene politieke beleid van President Paul Kagame en zijn RPF. Vooral de criticasters van het regime, zoals Filip Reyntjens, Johan Pottier, Bert Ingelaere en René Lemarchand[113] lijken de boventoon te voeren in de academische discussie. Zo gaat Reyntjens zo ver om Rwanda geen staat met een leger te noemen, maar een leger met een staat, met aan het hoofd een regelrechte oorlogsmisdadiger.[114] Hoewel deze oorlogsmisdadiger en zijn partij de nationale eenheid zeggen te promoten, is het uitsluitende karakter van zijn beleid al snel duidelijk geworden, stelt Reyntjens. Hij stelt verder dat er geen land in de wereld is waar dermate veel beleidsmedewerkers en leden van de (marginale) oppositie gevangen worden gezet, verdwijnen of worden vermoord. Politieke oppositie of tegenstand wordt er direct de mond gesnoerd. De RPF is volgens Reyntjes uit op een totale grip op de samenleving en monopoliseert alle facetten van die samenleving, zo ook het verzoeningsproces.

[113] Lemarchand, R., (2006) 'Consociationalism and Power Sharing in Africa: Rwanda, Burunda and The Democratic Republic of The Congo', *African Affairs*, vol. 106, no. 422, pp. 1 – 20, p. 7.
[114] Reyntjens, F., 'Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-Genocide Rwanda', p. 2.

Anderzijds heeft Rwanda aan de hand van Kagame in de afgelopen twee decennia een niet te ontkennen 'facelift' ondergaan. Het regime van de RPF heeft in die tijd gezorgd voor een transformatie van een compleet gebroken, getraumatiseerd en verwoest land naar één van de meest politiek stabiele, veilige landen en bloeiende economieën van Afrika. William Schabas en Phil Clark lijken de enige invloedrijke uitzonderingen te zijn in het academisch spectrum op de uitermate kritische houding van veel wetenschappers. Schabas ziet in relatie tot de juridische sector wel degelijk een vorm van democratie aanwezig in Rwanda.[115] Volgens hem worstelt het regime met het vinden van de juiste manier om verzoening te promoten via de rechterlijke instanties. Zo heeft het regime bijvoorbeeld *retributive justice* afgezworen omdat het meer heil zag in de verzoenende functie van *restorative justice* en Gacaca. Hoewel Clark ook kritiek uit op het Rwandese regime, tracht hij tevens wat meer nuance aan te brengen in het heersende negatieve paradigma. Hij stelt dat, hoewel de regering sinds de afschaffing van de enige oppositiepartij in 2003 dictatoriaal lijkt te zijn geworden, de RPF veel lof zou moeten ontvangen voor het nemen van ongeëvenaard moeilijke beslissingen en de succesvolle preventie van een heropening van conflict. Juist de risicovolle invoer van Gacaca en het daarmee gedeeltelijk uit handen geven van het verzoeningsproces vormen een blijk van de goede bedoelingen van het regime volgens Clark.[116]

Om een nieuwe nationale eenheid te bewerkstelligen en verzoening te bevorderen stelde het Rwandese parlement in 1999 officieel een invloedrijk regeringsinstituut in: De *National Unity and Reconciliation Commission* (NURC). Het belang van de oprichting van een dergelijk instituut was echter voorafgaand aan de Genocide reeds besproken tijdens de Arusha Vredesakkoorden in 1993. Nationale eenheid en verzoening werden tijdens de burgeroorlog al gezien als basisbestanddelen voor een stabiel Rwanda in de toekomst.[117] De officiële missie van de NURC luidt dan ook: "to build a united Rwanda in which all citizens have equal rights, and are free to corporately participate in the governance and development of their country."[118] Om dit te bereiken heeft de NURC een eigen definitie van 'verzoening' opgesteld om als leidraad en visie te gelden. De definitie geeft het beleid van de NURC weer en wordt door de instantie toepasbaar geacht voor de situatie in Rwanda: "[Reconciliation is] (…) a consensus practice of citizens who have common nationality, who share the same culture and have equal rights; citizens characterized by trust, tolerance, mutual respect, equality, complementary roles/interdependence, truth, and healing of one another's wounds

[115] Schabas, W., (2005) 'Genocide Trials and Gacaca Courts', *Journal of International Criminal Justice*, no. 3, pp, 879 – 895, p. 894.
[116] Clark, P., (2005) 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', *Dissent*, vol. 52 no. 3, pp. 14 – 21, p. 21.
[117] National Unity and Reconciliation Commission, (1999) "Unity and Reconciliation: Understanding Unity & Reconciliation Process 15 Years after Genocide."*NURC Review Magazine*, p.3.
[118] National Unity and Reconciliation Commission, (2007) "The National Policy on Unity and Reconciliation." pp. 6-7.

inflicted by our history, with the objectives of laying a foundation for sustainable development."[119]

Om dit proces te monitoren heeft de NURC inspiratie gevonden in de *South-African Reconciliation Barometer* die in Zuid-Afrika gebruikt is om het post-apartheid verzoeningsproces nauwlettend te volgen. Volgens de NURC is de *Rwanda Reconciliation Barometer* (RRB) ontstaan uit de behoefte: " (...) for a quantitative monitoring tool that would allow the Commission to access the most current public opinion on the progress and pitfalls of the country's national reconciliation program".[120] Resultaten die zijn weergegeven in de RRB lijken echter doorgaans een nogal rooskleurige stand van zaken rondom de verzoening weer te geven, is mijn mening. Ik denk dat het gebrek aan politieke ruimte en de angst van mensen om hun werkelijke mening te uiten tegenover vertegenwoordigers van een regeringsinstituut als de NURC, de geloofwaardigheid van de resultaten beïnvloedt. Door de resultaten op een dergelijke manier weer te geven, lijkt het regime de bevolking de resultaten van een fictieve verzoening op te willen leggen. Daarmee wil het regime het gevoel van participatie en optimisme rond het verzoeningsproces voeden. Daarnaast wordt de RRB 'misbruikt' als propagandistisch medium om de eenzijdige versie van de nationale geschiedenis van Rwanda te ondersteunen, zoals ik in hoofdstuk 1 al heb betoogd. Op pagina 4 van het document wordt namelijk een hiaat in de 'Hutu-versie' van de nationale geschiedenis vermeld aangaande de perceptie van etniciteit: "This terminology has been used to refer to Hutu, Tutsi and Twa but, on scientific basis, Hutu, Tutsi and Twa in Rwanda are not Ethnic groups".[121] Dus, hoewel de intenties van de RRB positief zijn, denk ik dat het medium als geloofwaardige weergave van de stand van het verzoeningsproces weinig waarde heeft.

Wat daarnaast opvalt aan de visie en missie van de NURC is dat de elementen zoals ik die heb besproken in hoofdstuk 3.2 ook hier terugkomen. De elementen van het *proces,* de *partijen* en hun wederzijdse *relatie,* het *negatieve voorval* en het *doel* worden alle vermeld. Echter, er wordt in deze visie en missie van de NURC een curieus voorschot genomen op het collectieve vervolg van het verzoeningsproces: de ontwikkeling van Rwanda. Ontwikkeling wordt in Rwanda gezien als één van de sleutels voor verzoening en het bouwen van een vredige samenleving en verzoening zal op haar beurt verdere economische groei tot gevolg hebben. Armoede heeft in Rwanda altijd gegolden als de voornaamste bron van onrust en ontevredenheid. De economische ontwikkeling van Rwanda zal armoede tegengaan en verzoening bevorderen, maar verzoening zelf zal andersom ook de economische vooruitgang bevorderen, is de gedachte. Dit lijkt ook de instelling van de internationale gemeenschap te zijn, aangezien Rwanda nog altijd leunt op ontwikkelingsgelden uit het buitenland. Reyntjens stelt dat Rwanda na de Genocide een 'donor darling' van (vooral) het Westen is geworden

[119] National Unity and Reconciliation Commission, (2010) "Rwanda Reconciliation Barometer", p. 18.
[120] National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer, Executive Summary", See annex 7.
[121] National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer". p. 4.

en gebleven.[122] Uit schaamte over de passieve opstelling van de internationale gemeenschap tijdens de Genocide, worden er tot nog toe weinig vragen gesteld aan het Rwandese regime, stelt hij. De abominabele humanitaire situatie en het gebrek aan politieke vrijheden worden daarbij voor lief genomen. Zodoende lijkt er dus sprake te zijn van een fragiele constructie met een vrij hoge inzet. De economische ontwikkeling helpt mede het verzoeningsproces in stand te houden, maar Rwanda is daarvoor nog altijd grotendeels afhankelijk van de internationale gemeenschap. Vanuit de internationale gemeenschap is er steeds meer kritiek hoorbaar. Door de internationale economische crisis wordt de broekriem wat betreft ontwikkelingshulp in veel landen aangetrokken en door aanwijzingen van Rwanda's betrokkenheid bij het conflict in Oost-Congo zijn er door onder andere Nederland, de Verenigde Staten en Engeland kort geleden ontwikkelingsgelden bevroren.[123] Mij lijkt het stopzetten van de ontwikkelingshulp aan Rwanda niet de juiste oplossing, omdat het bijdraagt aan een fragiel compromis (waar ik in hoofdstuk 5.3. nog terug zal komen).

3.4. *Deelconclusie 3.*

Verzoening is een delicaat proces vol uitdagingen en gevaren. Hoewel het verzoeningsproces tegenwoordig als een belangrijk onderdeel van post-conflict politiek beleid wordt gezien, is het pas enkele decennia onderwerp van academisch onderzoek. Hoewel de uitvoering van een verzoeningsproces mijns inziens niet een directe voorwaarde hoeft te zijn voor de opbouw van een vredige samenleving, kan het een land wel het ideale pad naar vrede wijzen. De wil van het grootste deel van de bevolking om te verzoenen is van groot belang in het nationaal verzoeningsproces. Toch zal er bij een gedeelte van het volk een bepaalde weerstand blijven bestaan tegen verzoening. Maar dit hoeft het nationale verzoeningsproces in principe niet te bedreigen zolang het een geïsoleerde minderheid is. De huidige academische stand van 'verzoening' is afkomstig uit de theologie en is geïnspireerd door Christelijke waarden. Hoewel sommigen stellen dat verzoening niet te definiëren is, ben ik het, evenals een aantal andere wetenschappers, daar niet mee eens. Uit een weloverwogen combinatie van de elementen *proces,* de *partijen* en hun wederzijdse *relatie,* het *negatieve voorval* en het *doel*, kom ik tot de volgende definitie: *"Verzoening is een proces waarbij partijen, die onderling toegedane onrechtmatigheden waar nodig onderkennen, gezamenlijk de neiging tot vijandigheid in geest en gedrag staken tot het punt dat voor alle betrokken partijen minimaal acceptabel is."* Een politiek van verzoening en eenheid staat na de Genocide in Rwanda als hoogste

[122] Reyntjens, F., 'Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-Genocide Rwanda', p. 1.
[123] *Elsevier* < http://www.elsevier.nl/Politiek/nieuws/2012/7/Nederland-schort-ontwikkelingshulp-aan-Rwanda-op-ELSEVIER345188W/> (29 maart 2013).

prioriteit op de politieke agenda. Toch is er veel kritiek op het autoritaire regime van Paul Kagame. Hoewel Rwanda's ontwikkelingen niet te ontkennen zijn, is die (economische) vooruitgang, wel ten koste gegaan van de mensenrechtensituatie en de politieke vrijheid. De Rwandese regering lijkt de bekende gehoorzaamheid van Rwandezen, erg effectief te gebruiken ten gunste van het verzoeningsproces. De RRB is mijns inziens eerder een medium dat wordt gebruikt om participatie en optimisme op te wekken, dan een geloofwaardig beeld te schetsen van de stand van verzoening in het land.

4

Gacaca.

De situatie waarin Rwanda zich bevond na de genocide in 1994 was schrijnend. Het land was aangeslagen, mensen waren wantrouwend en vol afschuw over wat er had plaatsgevonden. De overgrote meerderheid van de dodelijke slachtoffers van de genocide waren etnische Tutsi's. Het reguliere justitiële apparaat van voor 1994 bestond voornamelijk uit rechters en advocaten uit die historische 'bovenlaag' van de bevolking. Slechts een handjevol in het recht opgeleide mensen overleefde de genocide, wat de situatie des te schrijnender maakte. Zelfs in de tijd voorafgaand aan het jaar 1994 was de reguliere Rwandese rechtspraak niet te vergelijken met die van volwassen westerse democratieën. Rechters en advocaten werden destijds door politici aangesteld en incompetentie en corruptie vierden al in de dagen voor de genocide hoogtij.[124] Daarnaast waren de meeste justitiële instellingen en faciliteiten verwoest tijdens de dagen van geweld en was de benodigde infrastructuur van het land tevens ernstig beschadigd. Een enorme misdaad tegen de menselijkheid had zich voltrokken, in één van de armste landen ter wereld met een nagenoeg verdwenen en totaal inadequate justitiële sector. Waar moest men beginnen?

4.1. Gacaca, inspiratie uit traditie.

Ruim 120.000 mannen, vrouwen en kinderen werden in de dagen na de genocide vastgezet onder toezicht en zorg van het internationale Rode Kruis in Rwanda.[125] Het ongenoegen groeide met de dag in de overvolle gevangenissen waar de omstandigheden onmenselijk te noemen waren. Voordat een eventueel verzoeningsproces ooit van start zou kunnen gaan, zou eerst de waarheid boven tafel moeten komen waarna pas recht gesproken zou kunnen worden. Voor het uitwissen van de straffeloosheid, wat onvermijdelijk is voorafgaand aan een verzoeningsproces, zouden dus het achterhalen van de waarheid en het uitvoeren van recht de absolute prioriteiten moeten zijn. De vooruitzichten waren echter allerminst positief.

---

[124] Uvin, P. & Mironko, C., *'Western and Local Approaches to Justice in Rwanda.'* p. 227.
[125] Brittain, V., (2003) 'Letter From Rwanda.', *Nation* , vol. 277, no. 6, p. 17.

Volgens schattingen zouden er minstens nog evenzoveel verdachten op vrije voeten zijn, als er eind 1994 vastzaten en er waren naar schatting meer dan 1 miljoen rechtszaken te behandelen.[126] Dankzij de aanwezigheid van verdachten die nog op vrije voeten waren werd er op dorpsniveau een reële dreiging zichtbaar, omdat de vermeende overtreders en *génocidaires* zich weer onder hun pregenocidale gemeenschap gemengd hadden. De kans was daarbij aannemelijk dat zij in de nabijheid van de kapotgemaakte families waarvoor zij verantwoordelijk waren zouden leven. Dit zou logischerwijs een opleving van wantrouwen en frustraties over de heersende straffeloosheid in het land tot gevolg kunnen hebben. Het gevaar was dat de *ethnic boundaries* wederom verstevigd zouden worden. Het wantrouwen zou vanzelfsprekend eerder de neiging tot wraakacties oproepen dan een eventuele bereidheid tot verzoening. Deze ontwikkelingen zouden de kans op etnische ongeregeldheden doen vergroten en daarmee de dreiging van een heropening van het etnische conflict tot gevolg kunnen hebben. Het regime stond dus onder grote druk om snel met een oplossing te komen, want de situatie als zodanig zou zeker onhoudbaar zijn.

De internationale gemeenschap verscheen direct na de genocide uitbundig ten tonele met de oprichting van *The International Criminal Tribunal for Rwanda* (ICTR) in Arusha, Tanzania. De volledige naam van deze gerechtelijke instantie was geformuleerd als: 'The International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens Responsible for Genocide and Other Such Violations Committed in the Territory of Neighboring States Between 1 January 1994 and 31 December 1994'.[127] De VN Veiligheidsraad richtte onder resolutie 955 in november 1994 deze instantie razendsnel op, maar kon direct rekenen op tegenstand van de Rwandese regering. Hoewel het doel van het tribunaal internationaal werd omschreven als het brengen van recht, is de instelling in Rwandese contreien vooral ontvangen als een poging van de internationale gemeenschap om de eigen moraliteit te herstellen.[128] Daarnaast streefde het nieuwe regime streven naar een Rwanda waarin zelf controle zou worden uitgeoefend op de rechtsgang. Een deel van die macht zou via de ICTR in handen komen van de internationale gemeenschap en stuitte dus op politieke tegenstand vanuit Rwanda. Verder stuitte het ICTR op veel ressentimenten door de humane wijze van behandeling van de gevangenen. De omstandigheden van bewaring in de, naar VN maatstaven ingerichte, ICTR-faciliteiten verschilde wezenlijk van de onmenselijke situaties in Rwanda's eigen gevangenissen. Degenen die de genocide het zwaarst aan te rekenen was, kregen de meest aangename behandeling die denkbaar was in een gevangenis.

---

[126] Rossouw, H., "Rwanda's search for justice.", p.2.
[127] Uvin, P. & Mironko, C., *'Western and Local Approaches to Justice in Rwanda.'* p. 227.
[128] Ibidem.

In december 2010, na een actieve periode van 15 jaar, werd besloten de werkzaamheden van het tribunaal te beëindigen. Op 1 juli 2012 werden de nog lopende zaken overgedragen aan het *Mechanism for International Criminal Tribunals* (MICT) en werd het ICTR officieel opgeheven. De confronterende balans kon worden opgemaakt: het ICTR heeft in 90 zaken een vonnis uitgesproken tegen de prijs van ruim 1 miljard euro.[129] Enerzijds is het werk van het ICTR baanbrekend voor het internationale recht geweest, want voor het eerst in de geschiedenis hebben er veroordelingen plaatsgevonden voor genocide, de eerste bekentenis van genocide is er geregistreerd en voor het eerst is verkrachting als een misdaad tegen de menselijkheid bestempeld.[130] Anderzijds heeft het ICTR internationaal enorm veel kritiek te verduren gekregen door de bureaucratische ineffectiviteit, de politiek gekleurde onenigheid met Rwanda en een volgens sommigen te zachtaardige behandeling van de verdachten. Voor het verloop van het verzoeningsproces heeft het ICTR dus weinig kunnen betekenen. Alleen vanuit de bovenste, urbane, Tutsi-gemeenschappen werden wat cynische meningen gehoord, maar bij de overgrote meerderheid van de Rwandese bevolking was het ICTR en haar werkzaamheden simpelweg onbekend.[131]

Rwanda's pregenocidale reguliere rechtssysteem werd tijdens de Genocide compleet verwoest. Veel advocaten, aanklagers en rechters waren vermoord of verdwenen tijdens de genocide en de meeste gerechtelijke gebouwen en instanties waren vernietigd of geplunderd. De slagvaardigheid van het gehele rechtssysteem moest weer vanaf de grond worden opgebouwd. Ook hier sprong de internationale gemeenschap op in en investeerde direct voor ruim 100 miljoen dollar in de juridische sector.[132] Gebouwen werden weer opgebouwd, rechters, aanklagers en advocaten werden opgeleid en langzaamaan kwam het Rwandese justitiële apparaat op gang. Desondanks was in 2002 slechts 3% van alle gevangenen berecht en werd duidelijk dat het in dit tempo ruim een eeuw zou duren voordat alle dossiers behandeld zouden zijn.[133] Daarnaast was er veel onduidelijkheid over de kwaliteit van de jonge rechtsstaat. De competentie van rechters was hierbij regelmatig in het geding en er waren vele verdenkingen van omkopingen en corruptie. In 2002 zag ook de Rwandese regering de ernst van de situatie in en werd besloten dat er stappen genomen moesten worden. Straffeloosheid was voor het verzoeningsproces geen optie, dus recht zou gesproken moeten worden. Nu, 19 jaar na de Genocide, is het Rwandese rechtssysteem pas van een internationaal erkend niveau. Een aantal westerse staten hebben dit bevestigd door uitleveringsverdragen met Rwanda te sluiten. De Nederlandse regering tekende in 2010 een intentieovereenkomst, waardoor een uitleveringsverdrag tussen deze twee staten zal volgen.

---

[129] Musoni, M. 'Gacaca closes shop', *The New Times*, June 19 2012, p. 3.
[130] Uvin, P. & Mironko, C., *'Western and Local Approaches to Justice in Rwanda.'* p. 228.
[131] Ibidem. p. 228.
[132] Ibidem, p. 229.
[133] Ibidem, p. 229.

Met enkel het ICTR en het reguliere rechtssysteem zou de complete rechtsgang nog een eeuw in beslag kunnen nemen, was in 2002 berekend. Er moest wat gebeuren. Een mogelijke oplossing werd gevonden binnen de eigen traditie, namelijk in het prekoloniale systeem van informele burgerrechtbanken; Gacaca. Arthur Molenaar citeert in zijn onderzoeksrapport uit 2005 'Gacaca: grassroots justice after genocide', Charles Kayitera van het Gacaca Department of the High Court of Justice over de noodzaak van invoering van Gacaca:

> "The reason why the gacaca jurisdictions came into being is the fact that the number of prisoners and the number of problems caused by the genocide could not be dealt with by the normal jurisdictions. Therefore we chose to look back in history for a solution. We decided, after consultations with the population, that the only viable solution for the problems of genocide was a mechanism that is rooted in our culture."[134]

De herkomst van Gacaca was echter vrij vaag. De aanwezige nationale geschiedschrijving verschaft ons namelijk niet veel informatie over prekoloniaal Rwanda, en evenmin over Gacaca. Voordat de eerste kolonisten Rwanda betraden, had het gebied een traditie van orale overlevering. Gacaca was daarop, als vanzelfsprekend, geen uitzondering. Gerechtelijke vervolging in Gacaca geschiedde mondeling, en het was ongebruikelijk dat een terechtstelling schriftelijk werd vastgelegd. Daarnaast is de kennis die we wel hebben van de Rwandese nationale historie hoogst onbetrouwbaar omdat zij in de loop der jaren continu is herschreven door politieke en etnische propagandisten.

Toch kunnen we door de overlevering wel een aantal zaken over Gacaca met zekerheid zeggen. Het woord 'Gacaca' refereert aan de plek waar de zittingen traditioneel gehouden werden, want letterlijk betekent Gacaca 'gras' of 'grasveld'. In prekoloniaal Rwanda was Gacaca erg flexibel en werd een 'zitting' bijeengeroepen wanneer de situatie zodanig was dat de gemeenschap het noodzakelijk achtte. Vaak behandelde Gacaca kleine geschillen als eigendom van grond of gewassen en kleine (inter)familiale ruzies. De conflicterende partijen werden, samen met de desbetreffende families, opgeroepen om te verschijnen voor Gacaca. De 'oude en wijze mannen' van de lokale gemeenschap, ook wel *Inyangamugayo*, fungeerden hierbij als rechter. De Inyangamugayo (of: 'persoon van integriteit') werden gekozen uit de eigen gemeenschap en waren vaak een bepalende figuren en hoofden van families. De uitvoering van Gacaca ging mondeling en eventuele straffen of oplossingen werden uitgesproken op basis van lokale gebruiken en niet op die van geschreven wetten. Het belangrijkste kenmerk van de prekoloniale Gacaca is de verzoenende functie die dez vorm van rechtspraak voor ogen had. Deze methode van rechtspraak was altijd een vorm van

[134] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 10

restorative justice. Wat voor straf er ook werd opgedragen, het doel was altijd dat de dader, nadat hij of zij een bekentenis had afgelegd, en aan zijn strafverplichtingen had voldaan, weer kon worden opgenomen in de gemeenschap. De strafverplichtingen behelsden daarom vaak dat de gemaakte schade allereerst moest worden verholpen en dat er een vergoeding werd overgedragen, vaak in de vorm van bananenbier.[135] De dader zou leren van zijn of haar fout, en het slachtoffer zou in theorie niet meer angstig hoeven zijn, was de gedachte. Sleutelfactoren in dit proces waren de wil van de dader om te bekennen en de wil van het slachtoffer om over te gaan tot verzoening. Mochten er in dit systeem hiaten optreden, dan was het in prekoloniaal Rwanda mogelijk om de zaak voor te laten komen bij hogere instanties, zoals de *sub-chiefs*, *chiefs*, of zelfs de *Mwami*. Het kon altijd zo zijn dat de overtreding te zwaar was of dat de lokale Gacaca niet in staat was het probleem op te lossen. In dat geval keerde men zich tot de hogere instanties die op hun beurt tot een uitspraak trachtten te komen.

Tijdens de kolonisatie en met de komst van de Belgen, werd er ook een westers georiënteerd rechtssysteem ingevoerd. Toch bleef Gacaca bestaan en functioneren, maar verloor het aan juridische slagvaardigheid omdat het Belgische systeem en de Belgische geschreven wet bindend werden. Gacaca raakte langzaamaan in vergetelheid, maar verdween nooit helemaal. Sterker nog, na de onafhankelijkheid werd Gacaca geïnstitutionaliseerd en werkte het mechanisme nog altijd, maar alleen in rurale omgevingen. In geürbaniseerde gebieden was Gacaca nagenoeg verdwenen en werd hoofdzakelijk volgens het reguliere rechtssysteem rechtgesproken. Cijfers laten zien dat er in de tweede helft van 1986 ongeveer 1200 zaken zijn gehoord door Gacaca, waar de koloniale *Court of the Canton* en de *Court of First Instance* respectievelijk 83 en 10 zaken behandelden.[136] Hoewel in aangepaste vorm, de werking en de verzoenende functie van Gacaca is in die tijd dus nooit helemaal verdwenen.

4.2. Tien jaar '*Gamble Gacaca*'.

Na de Genocide werd er met steun van de VN een onderzoek gestart naar mogelijke oplossingen en een manier om met Rwanda's tienduizenden gevangenen om te gaan. Gacaca werd in het onderzoeksrapport aangedragen als mogelijk een geschikt instrument, mits het enkel gehanteerd zou worden voor kleinere overtredingen op lokaal niveau. Om Gacaca toe te passen voor verdachten van genocide-gerelateerde misdrijven en misdaden tegen de menselijkheid werd het destijds echter sterk afgeraden.[137] De VN achtte de Rwandese bevolking vlak na de Genocide niet klaar om samen te

[135] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 14.
[136] Ibidem, p. 20.
[137] Ibidem, p. 21.

brengen in dialoog, mijns inziens een begrijpelijk argument. Daarnaast werd aangenomen dat Gacaca geen geschikt rechtsforum kon zijn door de complexiteit, de grootte en de aard van de misdaden tijdens de Genocide. In 1998 werd steeds duidelijker dat er alsnog ingrijpende maatregelen getroffen moesten worden omdat Rwanda's justitiële situatie geen tekenen van verbetering vertoonde. In de dorpen heerste angst, achterdocht en wantrouwen en de situatie in de Rwandese gevangenissen was alleen maar verslechterd ten opzichte van 1994. Hoewel er wel degelijk processen gevoerd werden, steeg het aantal gevangenen in 1998 naar 135.000.[138] Het onderhouden van die gevangenen kostte per jaar ongeveer twintig miljoen dollar en werd bekostigd door de internationale gemeenschap.[139] Ook de internationale gemeenschap oefende daarom druk uit op het Rwandese regime om stappen te nemen. De algemene consensus was ook in Rwanda zelf dat er snel actie ondernomen moest worden, aangezien de situatie onhoudbaar zou zijn. De Rwandese regering stelde daarom in 1998 een werkgroep samen die een aangepaste vorm van Gacaca als juridisch en sociaal experiment moest verkennen. Het concept van Gacaca zou een transformatie moeten ondergaan van een lokaal systeem van *conflict resolution*, naar een nationaal mechanisme van informele burgerrechtbanken dat de rechtsgang van het leeuwendeel van de genocideverdachten moest faciliteren. Bij gebrek aan alternatieven werd in februari 2001 uiteindelijk de *Organic Law for the Creation of Gacaca Jurisdictions* aangenomen door het Rwandese parlement.[140] In eerste instantie werd er in 2001 een testfase uitgevoerd op lokaal niveau en vanaf 2005 is het netwerk van Gacaca op nationaal niveau van kracht geworden. Bij de instelling van Gacaca werden de vijf hoofddoelen van de rechtbanken als volgt geformuleerd:

1) De waarheid achterhalen.
2) De rechtsgang versnellen.
3) Straffeloosheid bestrijden.
4) Bijdragen aan nationale eenheid en verzoening.
5) Benadrukken dat Rwanda zelf in staat is de eigen problemen aan te spreken en op te lossen.

Natuurlijk waren er veel twijfels over de werking van Gacaca, zelfs nog op het moment van invoeren. Allereerst werden in de traditionele vorm van Gacaca zaken van een totaal andere orde van grootte behandeld in tegenstelling tot wat deze nu zou moeten behandelen. Een invoering van de nieuwe Gacaca zou de misdaad van genocide of misdaden tegen de menselijkheid niet moeten

[138] Reyntjens, F., *The Great African War,* p. 181.
[139] Clark, P, *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, Justice without Lawyers,* p. 51.
[140] Uvin, P. & Mironko, C., *'Western and Local Approaches to Justice in Rwanda.'* p. 230.

degraderen tot overtredingen die vroeger voor de Gacaca kwamen. Waren gewone burgers op de verschillende administratieve niveaus wel in staat om dit soort zittingen te organiseren? Zouden de burgers wel onpartijdig zijn wanneer zij Gacaca uitvoerden? Men vreesde dat etniciteit hier wederom een gevaarlijke rol in zou kunnen gaan spelen. Zo kon het weleens gezien worden als vorm van *victor's justice*, wat de etnische groepen weer tegenover elkaar kon zetten en waar ik in hoofdstuk 4.3 nog op terug zal komen. Waren de sleutelfactoren van de traditionele Gacaca nog wel aanwezig in de huidige maatschappij: hadden daders en slachtoffers nog wel de wil om te bekennen en te vergeven? Wanneer de verdachte een gevangenisstraf riskeert, zal hij minder snel geneigd zijn een bekentenis af te leggen dan wanneer hij een simpele herstelbetaling moet doen. Daarnaast is het niet gemakkelijk iemand te vergeven die een zware misdaad begaan heeft. Was het alsnog niet te vroeg om de getraumatiseerde Rwandese bevolking in dialoog samen te brengen? Als laatste argument werd gesteld dat dit rechtssysteem in strijd zou zijn met het internationaal recht en de mensenrechten. De bescherming van verdachten zou hier namelijk ernstig in het geding zijn. Gacaca zou de minimaal overeengekomen standaarden van de verdediging van verdachten in rechtszaken niet kunnen halen, zoals die zijn vastgelegd in het *International Convenant on Civil and Political Rights* (ICCPR) en de *African Charter on Human and Persons' Rights*.[141] De VN en *Human Rights Watch* (HRW) uitten in 1999 dan ook kritiek op een eventuele invoering van Gacaca en de Europese Unie (EU) benadrukte Rwanda Gacaca in te voeren, maar zorgvuldigheid te bewaren op dit gebied.[142]

Met de implementatie van Gacaca in Rwanda's rechtssysteem werden er op vier verschillende hiërarchische administratieve niveaus rechtbanken ingesteld. Zo waren er, op orde van schaalgrootte, zogenaamde 'cellen', 'sectoren', 'districten' en 'provincies' met ieder een eigen Gacaca. Per provincie was er wekelijks een vaste dag waarop Gacaca gehouden werd. Iedere rechtbank beschikte over een *General Assembly*, een *Seat* en een *Coördinating Committee.*[143] Elke inwoner van een cel, ouder dan 18 jaar, was onderdeel van de *General Assembly* en werd geacht zorgvuldig de *Inyangamugayo* te selecteren. De *Inyangamugayo* namen plaats in de *Seat* en vormden zo het rechtsprekende hart van de Gacaca. Het *Coördinating Committee*, hield zich bezig met de coördinatie en organisatie van alle activiteiten rondom de Gacaca. In 2004 werden er drie categorieën geformuleerd ter indeling van de verdachten en bijbehorende strafmaten. Grofweg bestonden deze uit verdachten die beschuldigd waren van de volgende overtredingen[144]:

Categorie 1:

[141] Fierens, J., (2005) 'Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality', *Journal of International Criminal Justice*, vol. 3, pp. 896 – 919, p. 911.
[142] Ibidem, p. 911.
[143] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 23.
[144] Clark, P., *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda,* p. 79.

a) Planning of organisatie van genocide of misdaden tegen de menselijkheid (hierbij ook verkrachting en marteling), of medeplichtigheid daaraan.

Categorie 2:

a) Moord en pogingen tot moord.
b) Het aanvallen van personen zonder de intentie te hebben tot moord.
c) Martelingen met overlijden tot gevolg.
d) Onmenselijke acties jegens een lijk.
e) Medeplichtigheid aan bovenstaande acties, al had deze persoon zelf niet te intentie om te moorden.

Categorie 3:

a) Overtredingen gerelateerd tot bezit.

Misdadigers van de eerste categorie werden niet berecht door een Gacaca rechtbank, maar kregen een proces in het reguliere Rwandese rechtssysteem of de ICTR. Zaken die onder andere categorieën vielen konden wel behandeld worden in Gacaca. In de bijbehorende strafmaat werden stevige reducties gegeven wanneer de verdachte een bekentenis aflegde voor of tijdens het proces, of ten tijde van de Genocide jonger dan 18 jaar was. Gacaca rechtbanken konden straffen opleggen variërend van gevangenisstraffen met de lengte van maximaal 15 jaar, het moeten verrichten van gemeenschapsdienst, of het doen van herstelbetalingen. Evenals indertijd bij de traditionele Gacaca, werd bij de post-conflict versie van Gacaca de nadruk gelegd op het verzoenende karakter van het proces en werd daar rekening mee gehouden in de strafmaat. Zo kon een dader door de waarheid te vertellen en misdrijven te bekennen rekenen op forse reducties in strafmaten.

In 2012 werden, na ruim tien jaar gefunctioneerd te hebben, alle Gacaca rechtbanken gesloten. Gacaca heeft in die tijd bijna twee miljoen genocide-gerelateerde zaken onder behandeling gehad.[145] Hoewel de evaluatie van Gacaca op dit moment nog onderwerp van onderzoek is in Rwanda, is er al wel een aantal conclusies met zekerheid te trekken. Zo heeft Gacaca gebruik gemaakt van *restorative justice* waardoor alle verdachten die gehoord zijn door Gacaca een kans hebben gekregen om terug te keren in de samenleving. Meningen over deze manier van aanpak kunnen verschillen, maar mijns inziens is dit de enige juiste keuze geweest. Zoals eerder gesteld was in potentie de gehele Rwandese bevolking schuldig geweest aan het ontstaan en voltrekken van de

[145] Musoni, M. 'Gacaca closes shop', p. 3.

Genocide.[146] Dit is tegelijkertijd het volk geweest dat aan de basis van nieuw Rwanda zou komen te staan. Natuurlijk is boetedoening voor verrichte daden belangrijk en straffeloosheid een voorwaarde voor verzoening, maar een spoedige terugkeer in de samenleving van deze bevolkingsgroep om het land weer op te bouwen was in Rwanda van groot belang. Gacaca heeft de straffeloosheid die heerste in Rwanda effectief bestreden. Waar in 1998 de situatie nog hopeloos leek, daar worden in 2012 uitleveringsverdragen gesloten en de 'volwassenheid' van het Rwandese rechtssysteem internationaal erkend. Hiermee heeft Gacaca, mijns inziens, de weg vrijgemaakt voor de start van het verzoeningsproces.

4.3. Gacaca en het verzoeningsproces.

Post-conflict Gacaca was een sociaal-juridisch experiment. Dat was het voordat het werd ingevoerd en dat is het altijd geweest in de jaren dat het functioneerde. In de praktijk moest het Rwandese regime enige afstand doen van de absolute controle over de berechting van *génocidairs* en medeplichtigen. Zoals ik in hoofdstuk 4.1 heb beschreven was het evident dat de Rwandese regering eind jaren 1990 stappen moest ondernemen om de heersende straffeloosheid aan te pakken. Daarnaast had Rwanda te maken met een bijzondere situatie, door het gewicht van de misdaad en de incompetentie van het rechtssysteem. Met de aanwezige kennis van verzoeningsprocessen was het bestrijden van de straffeloosheid in Rwanda dus een absolute prioriteit. Hoewel het Rwandese regime de staat compleet lijkt te willen controleren, werd in het geval van Gacaca mijns inziens deels van die koers afgeweken. Dat het regime een systeem met prekoloniale Rwandese historische significantie model kon laten staan voor het sociaal-juridische experiment was daarbij een uitgelezen mogelijkheid. De invoering van Gacaca was, ook door het gebrek aan beschikbare alternatieven, mijns inziens de juiste keuze op het juiste moment. Toch worden de motieven van de Rwandese regering omtrent de invoering van Gacaca in twijfel getrokken.

Omdat het systeem erg controversieel was, is er veel geschreven over de functionering en de uitwerkingen van de informele burgerrechtbanken. Het voorbeeld van het verzoenende karakter van de prekoloniale Gacaca, werd ook nagejaagd in de post-conflict Gacaca. Met groot success, stelt Phil Clark: "(…) the courts had a nearly therapeutic reconciling outcome on the participants".[147] Daarnaast werd zelfs het functioneren van de initiële juridische functie van het proces door Roelof Haveman in twijfel getrokken wanneer hij naar de hoofddoelen van de rechtbanken keek: "(…) maybe the least

[146] Fierens, J., 'Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality', p. 900.
[147] Clark, P., *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda,* p. 221.

important is to consider the Gacaca as a legal system".[148] Molenaar steunt deze bewering en stelt dat: "In essence, Gacaca is not a legal practice, but a social process".[149] In één van mijn eigen in Rwanda afgenomen interviews stelt Angelique, voormalig lid van de *Inyangamugayo* in haar cel, echter het volgende: "Can you imagine you are in front of a court? With judges and a crowd, ready to make accusations? Blame was part of Gacaca. So, there was no peace and no freedom".[150] Jacques Fierens stelt dat rechtbanken voor strafzaken, om deze reden, niet in staat zijn verzoening te promoten.[151] Het verzoenende karakter van de prekoloniale Gacaca is volgens hem niet te vergelijken met het karakter van de 'nieuwe' Gacaca omdat de taak niet meer bemiddeling is, maar veroordeling. Ook in een interview van Bert Ingelaere trekt een Rwandese man de verzoenende functie van Gacaca in twijfel: "What I see is that the defendants and their families are even more set against you after their trial".[152] Ingelaere stelt daarnaast zelf dat Gacaca een voorbeeld is van een verzoeningsproces dat volledig door de staat is opgelegd.[153] De gewone Rwandees werd door de staat gedwongen om deel te nemen aan de Gacaca, terwijl Rwandezen veelal zelf het nut er niet van in zagen, stelt ook professor in *political science* Timothy Longman.[154] Ingelaere stelt zelfs dat persoonlijke verzoeningsprocessen en verwerking in de Rwandese dorpen veelal bemoeilijkt werden door Gacaca, omdat de bevolking werd gedwongen de traumatiserende ervaringen geestelijk her te beleven.

De Gacaca praktijk zat vol met gevaren voor het verzoeningsproces. Ongetrainde rechters, waarvan er zelfs een aantal analfabeet was, kregen de gigantische verantwoordelijkheid die de rechterlijke macht met zich meebracht in vaak extreem complexe zaken.[155] Daarnaast was er veel kritiek op mogelijke partijdigheid van de rechters, aangezien de kans aanzienlijk was dat deze persoonlijk betrokken waren bij het conflict. Het risico bestond dat gekozen rechters straffen zouden manipuleren uit persoonlijke wraakgevoelens. Ook de omstanders van een Gacaca zitting, de *General Assembly*, speelden een significante, maar controversiële rol in de voortgang. Deze personen voorzagen de zaak van de belangrijke 'bewijslast'. Hard, onomstreden bewijs was geen voorwaarde binnen Gacaca: uitspraken werden gedaan op basis van verslagen van aanwezige personen en getuigen. Het was naderhand aan de capaciteiten van de (ongetrainde) rechter om de emotioneel

---

[148] Haveman, R. 2008. "Doing Justice to Gacaca.", *Supranational Criminal Law: Capita Selecta,* 6. p.1.
[149] Molenaar, A., *Grassroots justice after genocide,* p. 7.
[150] Ntezirizaza, T. (interview), *Executive Committee of Social Therapy,* Nyamata, (November 12th 2012).
[151] Fierens, J., 'Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality', p. 916.
[152] Ingelaere, B. (interview met Albert) in: Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 285.
[153] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 287.
[154] Longman, T., (2010) 'Trying Times for Rwanda: Reevaluating Gacaca Courts in Post-Genocide Reconciliation', *Harvard International* Review, pp. 48 – 52, p. 51.
[155] Corey, A., Joireman, S.F., (2004) 'Retributive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda', *African Affairs,* no. 103, pp. 73 – 89, p. 84.

beladen 'bewijslast' op waarde te schatten en een uitspraak te doen. De verdachte beschikte hierbij niet over een advocaat en moest de eigen verdediging voeren. Een misinterpretatie van de rechter was daarom snel gemaakt en kon grote gevolgen voor de verdachte hebben. Getuigen binnen de Gacaca hebben ook een bijzondere rol gespeeld. Er is bijvoorbeeld veelvuldig notie gemaakt van bedreigingen van getuigen door de verdachten of vrienden van de verdachten.[156] Getuigen die tegelijkertijd slachtoffers van verkrachting waren, moesten in Gacaca degene die hen verkracht had dikwijls onder ogen komen. De misdaad moest daarbij beschreven worden, wat een onbeschrijfelijk zware opgave moet zijn geweest voor een getraumatiseerd slachtoffer. Slachtoffers van marteling moesten degenen onder ogen komen die verantwoordelijk waren voor de littekens. Corey en Joireman stellen dat er in 2004 al een toenemend aantal personen zichtbaar was, werkzaam in dienst van het verzoeningsproces in Rwanda, die het risico aanstipten van traumatisering door Gacaca.[157] Vooral beschrijvingen van de verschrikkingen in Gacaca zorgden voor een mentale herbeleving van de verschrikkingen.

Daarnaast is een veel gehoorde kritiek dat Gacaca een vorm van *victor's justice* zou zijn. Wanneer er sprake is van *victor's justice* past de overwinnende partij het recht anders toe op de voormalige vijand dan op leden van de eigen 'zijde'. Volgens vele wetenschappers, onder wie Bert Ingelaere[158], Constance Morrill[159] en Corey & Joireman[160], vindt er daarom een 'Tutsificatie' plaats van het recht in Rwanda.[161] Misdaden van de RPF zijn namelijk specifiek buiten de Gacaca gehouden door het Rwandese regime (de RPF zelf). Tijdens de burgeroorlog, de gewapende strijd tijdens de Genocide en nadat de RPF controle kreeg over Rwanda hebben ook leden van de RPF zich schuldig gemaakt aan overtredingen en misdaden. Zo zijn er dikwijls meldingen geweest van RPF-soldaten die verkrachtten en slachtingen aanrichtten onder Hutu's als vergelding voor de Genocide. Maar, omdat deze misdaden bestempeld zijn als 'oorlogsmisdaden' vielen zij officieel buiten de jurisdictie van de Gacaca rechtbanken. De Gacaca had alleen jurisdictie over degenen die zich schuldig hadden gemaakt aan genocide of misdaden tegen de menselijkheid *onder het voormalige regime*. Daarmee ontspringen misdadigers binnen de RPF de dans en lijkt het voor velen alsof hun misdaden door de vingers worden gezien. In plaats van dat Gacaca tot het recht leidt, lijkt het hiermee juist het onrecht in de kaart te spelen. Daarnaast zorgt het wederom voor een scheiding op etnische basis: het recht lijkt hiermee anders van toepassing te zijn op Hutu's dan op Tutsi's. Misdaden van Hutu's worden bestempeld als 'genocide', terwijl het mogelijk is dat exact dezelfde misdaad door een Tutsi

[156] Ibidem, p. 85.
[157] Corey, A., Joireman, S.F., 'Retributive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda', p. 86.
[158] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 287.
[159] Morrill, C., (2006) 'Showbusiness and Lawfare in Rwanda', *Dissent*, pp. 14 – 2-, p. 17.
[160] Corey, A., Joireman, S.F., 'Retributive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda', p. 86.
[161] Reyntjens, F., *The Great African War,* p. 182.

bestempeld wordt als een'oorlogsmisdaad'. Het kan hierdoor dat Gacaca voor sommigen meer heeft gevoeld als wraak van het heersende (Tutsi) regime op de Hutu's dan dat het tot verzoening heeft geleid.

Gacaca droeg gigantische risico's met zich mee. Maar er kan niet ontkend worden dat Rwanda op het moment een relatief veilig en politiek stabiel land is. Het World Economic Forum waardeerde in haar rapport van 2012-2013 de onafhankelijkheid van Rwanda's juridische sector zelfs met een 25e plaats wereldwijd, wat met Rwanda's geschiedenis in gedachten als een enorme prestatie gezien kan worden.[162] Voorafgaand aan de invoering van Gacaca heerste er al consensus dat Gacaca een controversieel systeem zou zijn. Gacaca was niet de perfecte oplossing voor het grote probleem. Maar, voor een dergelijk, in de geschiedenis van de wereld ongeëvenaard probleem, bestond nu eenmaal geen perfecte oplossing. Bij gebrek aan alternatief was Gacaca de enige mogelijkheid voor Rwanda om de straffeloosheid efficiënt aan te pakken.
Met het recht als voorwaarde voor verzoening, was Gacaca een stap die simpelweg genomen moest worden en staat daarmee los van eventuele motieven van het regime. Tien jaar Gacaca heeft niet geleid tot een heropening van het conflict. Etnische ressentimenten bestaan nog altijd in Rwanda, maar zijn mijns inziens normaal in een dergelijk getraumatiseerde samenleving. En hoewel de uitvoering van Gacaca te wensen over heeft gelaten denk ik dat het grotendeels geslaagd is in de meeste van de vooraf opgestelde hoofddoelen. Alleen een echte, tastbare bijdrage aan nationale eenheid en verzoening heeft het systeem mijns inziens niet kunnen leveren. Wel denk ik dat het de weg wat vrijer heeft gemaakt om een echt nationaal verzoeningsproces te kunnen initiëren. De ware motieven van het regime van Paul Kagame zullen we wellicht nooit achterhalen, maar een veilige, stabiele staat is in ieders voordeel. Gacaca heeft daar mijns inziens aan bijgedragen, omdat het een stap was die genomen moest worden. Het vervolg is echter van groter belang voor het verzoeningsproces omdat dit, ondanks de sluiting van Gacaca nog niet is afgesloten.

4.4. Deelconclusie 4.

Rwanda stond na de Genocide voor de opgave om naar schatting één miljoen rechtszaken te behandelen. Dit was van groot belang omdat de straffeloosheid die er heerste een grote bedreiging was voor de vrede en veiligheid. Het was van evident belang voor zowel daders als slachtoffers dat er spoedig gerechtigheid zou komen. De internationale gemeenschap sprong in op de situatie door zowel het prestigieuze ICTR op te richten als de Rwandese nationale rechtspraak grootschalig financieel te steunen. Beide systemen bleken echter al snel inadequaat om de straffeloosheid

[162] World Economic Forum (2012) *The Global Competitiveness Report 2012-2013.* Genève: WEF., p. 306.

efficiënt aan te spreken. Onder interne en externe druk heeft het Rwandese regime het prekoloniale informele burgerrechtbankensysteem Gacaca laten onderzoeken. Hoewel er veel kritiek was en het zelfs zou indruisen tegen de mensenrechten, werd een nieuwe versie van dit controversiële systeem in 2001 toch ingevoerd. Er is veel geschreven over de voorgenomen verzoenende functie die Gacaca zou moeten hebben en de rol van het Rwandese regime hierin. Enerzijds waren geluiden hoorbaar die stelden dat Gacaca een verzoenende uitwerking had op de participanten, anderzijds was Gacaca een door het regime opgelegd systeem dat juist averechts werkte. Ik ontken niet dat het systeem de bevolking is opgedrongen door het regime. Maar ik denk wel dat het doel hierbij niet uit ogen moet worden verloren. Het creëren van een veilig, stabiel Rwanda is vooralsnog die doelstelling. Verzoening na de gebeurtenissen van 1994 is hierbij belangrijk en het bestrijden van de straffeloosheid is daar op zijn beurt weer belangrijk voor. Dat heeft Gacaca efficiënt gedaan en hoewel het geen ideaal systeem was, heiligt het doel voor mij de middelen in dit geval. Aan het nationale verzoeningsproces heeft Gacaca mijns inziens niet concreet bijgedragen, maar het heeft wel geholpen daarvoor de weg vrij te maken.

5

RPF: Verzoening & '*Showbizz*'.

Zoals eerder is besproken wordt de Rwandese politieke cultuur onder de RPF gekenmerkt door een staat die als arbiter fungeert van de geldende historische waarheden, ook wel bekend als de 'Orwelliaanse dynamiek'.[163] Deze 'historische waarheden' worden door het regime gebruikt om een nationaal discours te genereren waarbij het tegelijkertijd zowel de eigen macht legitimeert als de genocide instrumentaliseert ten behoeve van de relatie met de internationale gemeenschap.[164] Enerzijds wordt verzoening en nationale eenheid gekarakteriseerd als dé prioriteit in het politieke beleid van de RPF, anderzijds lijkt er een onevenwichtige behandeling van etnische Hutu's en Tutsi's plaats te hebben gevonden in de juridische sector. Laatstgenoemde staat haaks op het beleid van verzoening en nationale eenheid, daar het wederom een wig lijkt te drijven op etnische gronden, zoals ik in hoofdstuk 4 heb betoogd. Verzoening is een heet hangijzer in de Rwandese politieke cultuur, maar wordt in academische bronnen weleens bestempeld als regelrechte 'showbusiness'.[165] Wat voor kritiek wordt er geuit op de Rwandese politieke situatie en tot hoe diep voert de invloed van het regime eigenlijk? Waar sommigen Rwanda zien als een autoritaire, totalitaire of militaristische dictatuur, denk ik dat het regime met zijn beleid een fragiel compromis in stand probeert te houden. Te veel politieke vrijheden zouden, nog zo relatief kort na de genocide, kunnen leiden tot een herwaardering van vroegere etnische ressentimenten of wellicht extremisten in het zadel helpen. Is het zo dat Rwanda met het tekort aan politieke vrijheid de prijs betaalt voor vrede en veiligheid?

5.1. RPF: politieke cultuur & 'showbizz' .

Voor mijn volledige benadering van Rwanda's huidige politieke cultuur zijn drie factoren van belang: de politieke transitie, de ontwikkelingssteun en de houding van Rwanda's *civil society* (of:

[163] Morrill, C., 'Showbusiness and Lawfare in Rwanda', p. 17.
[164] Ibidem, p. 17.
[165] Ibidem, p. 18.

‘maatschappelijk middenveld’). Ik zal beginnen met een beschrijving van Rwanda’s politieke transitie na de genocide. Deze is, ik geef toe: enigszins generaliserend, te karakteriseren als een periode van retorische democratisering door de heersende elite, het grijpen van de macht door een etnische Tutsi-minderheid ten opzichte van een Hutu-meerderheid en een veranderde visie voor Rwanda ten opzichte van voorgaande regimes. Over het algemeen wordt Rwanda’s politieke transitie opgesplitst in twee verschillende fases, te weten: 1994-1999 (herstelfase) en 1999-2003 (politieke transitie).[166] Bij aanvang werden de politieke verkiezingen vooruitgeschoven naar het einde van tweede fase omdat werd aangenomen dat deze in een te vroeg stadium voor etnische verdeeldheid zouden zorgen en uiteindelijk de ‘kroon’ op de transitiefase moesten betekenen.[167] Met de verkiezingen gepland in 2003 zou de transitiefase worden afgerond en Rwanda toetreden tot de ‘kring van democratische landen’. Vreemd genoeg was er vanuit de internationale gemeenschap weinig kritiek te horen op het besluit democratische verkiezingen uit te stellen: het controversiële besluit om zeker tot en met 2003 Rwanda als dictatuur te besturen. Critici beweren dat dit wederom een aanwijzing was dat de vrijwel onvoorwaardelijke steun vanuit de internationale gemeenschap eigenlijk een verhulde poging was om de eigen moraliteit te herstellen.[168] De democratiserende retoriek van de RPF was gericht op een legitimering van het eigen regime. Aanvankelijk werd dat deels gedaan door het eerder genoemde materialiseren van de genocide (de RPF had de genocide een halt toegeroepen en was daardoor de legitieme machthebber). maar de belofte van democratische hervormingen kregen in de transitiefase geleidelijk de overhand. In de tweede fase van transitie werden vanaf 2001 verschillende verkiezingen gehouden. Filip Reyntjens stelt hierbij dat deze destijds al volledig gedirigeerd werden door de RPF, die bezig was van Rwanda een ‘RPF-staat’ te maken.[169] Uit ongenoegen staken kleine erupties van geweld de kop op tijdens een aantal verkiezingsbijeenkomsten en verkiezingen zelf. De parlementaire verkiezingen van 2008 betekenen hierin een dieptepunt. Die verkiezingen won de RPF ruim omdat een politieke oppositie al uitgebannen was.

Ook buiten de verkiezingen om is er een ‘Tutsificatie’ van de hiërarchische politieke macht op te merken, stelt Ingelaere.[170] Zijn onderzoek wijst uit dat er een verschil is in machtuitoefening tussen aangestelde (hogere functies) en gekozen (lagere functies) regeringsfunctionarissen. In 2011 waren gekozen functionarissen doorgaans Hutu en aangestelde functionarissen vaker van Tutsi etnische

[166] Gready, P., ‘You’re either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda’, p. 639.
[167] Kiwuwa, D.E., (2012) ‘*Ethnic Politics and Democratic Transition in Rwanda*’ New York: Routledge, p. 139.
[168] Eltringham, N., (2004) *‘Accounting for Horror: Post-genocide debates in Rwanda’* London: Pluto Press, pp. 76-97.
[169] Reyntjens, F., (2004) ‘Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship’, *African Affairs*, no. 103, pp. 177 – 201, p. 183.
[170] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda’s Transition from Below*, p. 274.

komaf dan ooit. De hogere politieke segmenten worden zodoende steeds meer gedomineerd door etnische Tutsi's. Daarnaast lijken de hoogste segmenten steeds meer van een etnisch *gemixt* karakter te veranderen naar een invulling door voormalige leden van de Engelstalige Tutsi 'kliek' van Oegandese/voormalige vluchtelingen (zoals Paul Kagame). Sommigen stellen dat de wet die de etnische aanduidingen verbiedt, tevens bedoeld was om deze trend te verbergen.[171] Professor Paul Gready van de Universiteit van York ontdekte een zorgelijke overeenkomst met het verleden met deze constatering. Tweemaal eerder is het namelijk voorgekomen dat een dergelijke etnische subgroep de macht uitoefende in Rwanda: Kayibanda (1962-1973) en een Hutu elite uit Zuid-, en Centraal-Rwanda; en Habyarimana (1973-1994) met een Hutu elite uit Noordwest-Rwanda.[172] Reyntjens benoemt het nieuwe regime dan ook als een 'nieuwe *akazu*' (oftewel een kleine kring van familie en vertrouwelingen met grote politieke macht).[173] Met het verbieden van de oppositiepartij MDR in 2003, die werd gezien als laatste politieke stem van de Hutu meerderheid[174], zijn dit zorgelijke politieke ontwikkelingen voor de huidige politieke cultuur. Sinds de genocide zijn er twee opmerkelijke veranderingen opgetreden in de manier waarop Rwanda ontwikkelingssteun van de internationale gemeenschap krijgt. Een deel van de heersende politieke cultuur van het huidige regime laat zich daardoor bepalen. Ten eerste zijn de voormalige grootste donoren, Frankrijk en België, door hun controversiële banden met de voorgaande regimes in Rwanda, meer naar de achtergrond verdwenen. Curieus genoeg heeft het Verenigd Koninkrijk zich, ten koste van die twee naties, nadrukkelijk op de voorgrond gesteld in de ontwikkeling van Rwanda. Het Rwandese regime bevestigde de wederzijdse hang naar het Verenigd Koninkrijk door zich in 2009 bij het 'Britse Gemenebest' aan te sluiten.[175] Dit is vrij uitzonderlijk want naast Mozambique is Rwanda het enige land binnen de 54 leden van het Gemenebest zonder Brits koloniaal verleden. Samen met de invoering van de Engelse taal door het regime als een officiële taal in het, van oorsprong Franstalige, land stuit deze geleidelijke verwijdering van de Afrikaanse Francofonie op interne kritiek. De Hutu meerderheid spreekt vaak, naast het Kinyarwanda, Frans en is veelal in deze taal opgeleid. De hang naar de Engelse taal van het regime maakt persoonlijke ontwikkeling van deze mensen (overwegend Hutu's) dus moeilijker. Dat de politieke bovenlaag van Rwanda tegenwoordig bestaat uit Engelstalige Tutsi's vergroot de etnische en culturele interne verschillen zodoende onder de bevolking. Naast deze ontwikkeling is er ook een trend waar te nemen van een geleidelijke verandering in het patroon van uitgaven van donoren. De ontwikkelingssteun heeft zich verplaatst

[171] Gready, P., 'You're either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda', p. 639.
[172] Ibidem. P. 639.
[173] Reyntjens, F., 'Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship', p. 187.
[174] Clark, P., 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', p. 21.
[175] *BBC* < http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8384930.stm> (29 november 2009).

van internationale steun aan onafhankelijke NGO's naar structurele *sectoral budget support* en *direct budget support* aan de Rwandese regering zelf.
Het regime lijkt hiermee dus, ondanks de gebreken op het gebied van politieke vrijheid, vrijwel onvoorwaardelijke steun te krijgen van de internationale gemeenschap.

Het Rwandese regime probeert op verschillende manieren de *civil society* naar zijn hand te zetten. Zo heeft het in 2010 bijvoorbeeld een wet ingevoerd waarmee het regime zelf de macht kreeg om in te grijpen in het management en financiën van bedrijven en in de werkzaamheden van zowel nationale als internationale NGO's. Gready stelt dat het regime deze maatregel invoerde onder de drogreden algemene organisatie en transparantie na te streven, maar eigenlijk omdat het meer controle wilde hebben over de werkzame instituties in het maatschappelijke middenveld.[176] Tevens stelt hij dat de RPF als gevolg van deze maatregel is 'geïnfiltreerd' in de bovenste lagen van zowel de NURC als ook de 'Rwandan Commission for Human Rights' (CRDH).[177] Vanuit dit perspectief is te reflecteren over de RRB als kunstmatig en manipulatief instrument van verzoening door de RPF, zoals ik in hoofdstuk 3.3 heb betoogd. Filip Reyntjens stelt zelfs dat de RPF Rwanda's voormalige *civil society* totaal heeft vernietigd en tegenwoordig volledig representeert en controleert.[178] Rwanda's politieke cultuur kan door al deze ontwikkelingen gezien worden als een staaltje politieke 'showbizz'. De RPF probeert door politieke maatregelen een stevige grip te houden op elk aspect van de samenleving gecamoufleerd door politiek beleid van 'verzoening en nationale eenheid'.

5.2. RPF: recht & 'showbizz'.

Verschillende facetten van het Rwandese rechtssysteem zijn in de voorgaande hoofdstukken onder de loep genomen. Zo heb ik de rechtsgang van Gacaca en het gevaar dat een perceptie van *victor's justice* met zich meebrengt beschreven in hoofdstuk 4. Het beleid van de RPF zorgt voor een onevenwichtige justitiële behandeling van Hutu's en Tutsi's, mede door de rechtsgang van Gacaca. Maar er zijn meer voorbeelden zoals de officiële beslissing van de RPF dat binnen het recht de classificatie *survivor* alleen van toepassing kan zijn op een Tutsi en die van een *perpetrator* alleen op een Hutu.[179] In hoofdstuk 4 heb ik tevens betoogd dat Gacaca een kleine doorbraak was in de totalitaire justitiële cultuur die volgens velen direct wordt gedirigeerd door de RPF. In de rechtsgang zelf heeft het regime mijns inziens af moeten zien van totale controle ten gunste van burgers.

---

[176] Gready, P., 'You're either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda', p. 641.
[177] Ibidem, p. 642.
[178] Reyntjens, F., 'Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship', p. 177.
[179] Lambourne, W., (2009) 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', *International Journal of Transitional Justice*, vol. 3, pp. 28 – 48, p. 45.

Naast Rwanda's huidige politieke cultuur zoals beschreven in 5.1., zijn er desondanks ook ontwikkelingen die er op duiden dat Rwanda's justitiële sector te classificeren is als 'RPF showbizz'.

In de totalitaire staat Rwanda lijkt de RPF controle te hebben over alle facetten van de staat, en zo ook over de uitvoering van het recht. Er is een aantal opmerkelijke en actuele ontwikkelingen in Rwanda, die mijns inziens belangrijke aanwijzingen zijn voor hoe de RPF de manipulatie van de justitiële sector bewerkstelligt. Zo heeft de RPF doorgevoerd dat de etnische classificaties 'Hutu' en 'Tutsi' verboden zijn geworden, mits er in direct verband met de genocide over wordt gesproken. Mijn persoonlijke ervaring in Rwanda is dat zodra er over de genocide wordt gesproken dat retoriek omtrent etniciteit dan niet wordt geschuwd, integendeel. Wereldwijd wordt naar de genocide van 1994 verwezen als 'de Rwandese genocide', in Rwanda zelf echter is 'Genocide against Tutsi' de gangbare term. Etniciteit wordt dus uitgebannen, want iedereen is vanaf nu 'Rwandees, maar in de kern van het probleem speelt etniciteit juist een centrale rol. Een terechte vraag hierbij is dan ook mijns inziens of de regering geen hek aan het bouwen is om het centrale onderdeel van het dialoog? De retoriek over de genocide wordt door de regering gesimplificeerd tot een dichotomie van Tutsi-Hutu en respectievelijk als *good guy-bad guy*.[180] Maar, zoals ik al eerder heb aangegeven, is het probleem veel complexer dan dat. Constance Morrill citeert in een artikel de Franse professor in *political science* René Lemarchand die het gevaar treffend weet te verwoorden: "What is being thwarted through the ban on ethnic identities is the memory of atrocities endured by Hutu and Tutsi, where ethnicity, though singularly unhelpful for discriminating between victims and perpetrators, is crucially important for addressing the roots of the injury suffered by each community".[181] Het gevaar is zodoende groot dat de maatregel een averechtse uitwerking kan hebben.

Naast deze maatregel is er door het regime in 2002 een controversiële wet aangenomen tegen het zogenaamde 'divisionisme', in het Kinyarwanda 'amacakubiri'.[182] In het Rwandese recht wordt divisionisme omschreven als elke vorm van: '(...) speech, written statement or action that causes conflict'.[183] Een overtreding kan leiden tot gevangenisstraffen tot 5 jaar en een geldboete van 2 miljoen Rwandese Franc. De omschrijving van deze overtreding is, mijns inziens bewust, zeer breed geformuleerd en laat veel ruimte open voor een eigen interpretatie van de wet op dit vlak.
Het regime heeft hierdoor zichzelf een vrijbrief gegeven om aanhoudingen te verrichten en te legitimeren onder de noemer divisionisme. In de praktijk blijkt de wet tegen het divisionisme eerder een wapen voor de regering om politieke tegenstand de mond te snoeren, dan dat het etnisch onderscheid in de samenleving vermindert.

---

[180] Corey, A., Joireman, S.F., 'Retributive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda', p. 87.
[181] Morrill, C., 'Showbusiness and Lawfare in Rwanda', p. 17.
[182] Ibidem, p. 17.
[183] Ibidem, p. 17.

Sterker nog: velen, onder wie Ingelaere[184], Reyntjens[185] en Gready[186], stellen dat de wet een averechtse werking heeft op het verzoeningsproces en enkel als 'vermomming' dient voor de werkelijke drijfveren van het regime. Een veroordeling voor divisionisme leidt direct tot verdenkingen van steun aan de 'genocide ideologie'. De notie van de genocide ideologie is alarmerend. Zowel binnen als buiten Rwanda bestaan er nog mensen die geloven in de oude waarden die hebben geleid tot de genocide. Hieronder zijn mensen die nog altijd actief geloven in de complete vernietiging van etnische Tutsi's en de Hamitische rassentheorie zoals besproken in hoofdstuk 1. De wetten tegen het divisionisme en de genocide ideologie streven, formeel gezien, naar het uitwissen van die ideologie, maar in de praktijk leidt uitvoering van de wet vaak naar de arrestatie of verdwijning van oppositieleden, onafhankelijke mensenrechtenactivisten[187] en zelfs de uitbanning van een hele politieke partij (MDR).[188]

De 'losse' invulling die het regime geeft aan deze wet heeft direct invloed gehad op de gang van zaken in de Gacaca rechtbanken. Het ondermijnde namelijk direct het gevoel dat Rwandezen zouden moeten hebben in het openlijk en vrij bediscussiëren van de genocide zelf en de post-genocide samenleving, zoals de bedoeling was in Gacaca. De Rwandezen moeten zich niet geheel vrij hebben gevoeld, daar hetgeen ze zeiden altijd geïnterpreteerd kon worden als uitingen van divisionisme. Veel Hutu's stelden ook hun stem niet meer te durven laten horen in Gacaca, uit angst voor vervolging en beschuldigingen van divisionisme of genocide ideologie.[189] Gacaca kampte in het begin met lage opkomsten, wat de rechtsgang dikwijls belemmerde. Phil Clark stelt dat deze ontwikkeling direct te wijten is geweest aan de angst die heerste voor de wet tegen het divisionisme.[190] Aanwezigheid bij Gacaca zittingen werden daarop voor iedere Rwandese burger verplicht gesteld, maar een sfeer van vrije en open discussie was daarbij dus niet vanzelfsprekend. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een 'verstijving' van de etnische dialoog.

Samen met het uibannen van de etnische 'labels' heeft het volgens Phil Clark een directe invloed op het verzoeningsproces:

[184] Ingelaere, B., *Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below,* p. 107.
[185] Reyntjens, F., 'Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship', p. 184.
[186] Gready, P., 'You're either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda', p. 642.
[187] Reyntjens, F., 'Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship', p. 184.
[188] Clark, P., 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', p. 21.
[189] Ibidem, p. 21.
[190] Ibidem, p. 21.

"If Rwandans cannot freely discuss the ways in which leaders throughout the twentieth century manipulated ethnic labels to violent ends, they will fail to address the root causes of their conflicts, rendering reconciliation little more than a pipe dream".[191] Clarks bewering in 2005 heeft nu, anno 2013, nog niet geleid tot een mislukking van het verzoeningsproces, maar geeft wel meer inzicht in de werking van Gacaca en de dubieuze rol van het regime daarin.

5.3. Fragiel Compromis.

Ondanks alle kritiek, moet het Rwandese regime van Paul Kagame mijns inziens vooralsnog gewaardeerd worden voor wat het in bijna 19 jaar wel bereikt heeft. Tegen alle verhoudingen heeft het regime in de moeilijke eerste decennia na de genocide een heropening van etnisch conflict weten te voorkomen. Hoewel de bevolking heeft moeten inleveren op een groot deel van de politieke vrijheid (en in sommige gevallen mensenrechten), heerst er wel een vorm van politieke stabiliteit en bovenal veiligheid in het land. Persoonlijk vind ik het opzich al een prestatie dat er zo relatief kort op de genocide al een debat bestaat over politieke vrijheid. Qua democratisering is Rwanda nota bene nu al verder dan veel omringende landen in Centraal-Afrika. Rwandezen hoeven vandaag de dag niet meer te vrezen voor hun leven in een vernietigende genocide of slepend conflict. Mijns inziens houden regime en bevolking een zeer fragiel compromis in stand. Natuurlijk klinken er geluiden van verzet tegen de politieke macht van de RPF, die zeker neigt naar het totalitarisme. Hoewel verzet begrijpelijk is, denk ik ook dat er wel wat te zeggen is voor de aanpak van Kagame.

Rwanda heeft mijns inziens één kans om op afzienbare termijn toe te treden tot 'de kring van volwassen democratieën' en is daarvoor, door het verloop van de gebeurtenissen, een bepaalde weg ingeslagen. Fouten in dit proces, hoe klein ook, kunnen in Rwanda de bom gemakkelijk weer laten af gaan waardoor het land wederom kan wegzakken in een neerwaartse spiraal van etnisch geweld. Paul Kagame kan zich dus geen fouten permitteren en laat dat ook nadrukkelijk blijken in zijn politieke beleid. Littekens, trauma's, etnische perceptie en misschien zelfs de genocide ideologie zijn in Rwanda nog te vers en te aanwezig om er direct een volwaardige democratie in te kunnen voeren. Het invoeren van een westers geïnspireerde democratie in een land dat geen traditie kent in deze vorm van bestuur en bovendien dermate getekend is door een diepgeworteld conflict als de genocide, is niet een kwestie van enkele jaren. De complexiteit van democratisering moet niet lichtzinnig worden opgevat, zeker in landen zonder een democratische traditie.

[191] Clark, P., 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', p. 21.

Anderzijds tekent een conflict de post-conflict samenleving in grote mate en is het meerdere decennia later nog altijd op te merken in het politieke beleid en de samenleving zelf.[192]

Ook op het gebied van de invoering en uitvoering van Gacaca dient het regime mijns inziens vooral gewaardeerd te worden. Het is één van de weinige projecten, zo niet het enige, waarin het regime het totalitarisme enigszins los heeft moeten laten. Hoewel het regime, met de invoering van een aantal controversiële maatregelen, zeker invloed had op de rechtsgang in Gacaca, heeft het onmogelijk totale controle op het proces kunnen uitoefenen. Het overdragen van een dergelijk nationaal sleutelproces in zowel justitie als verzoening aan een getraumatiseerde bevolking was een enorme gok.[193] Desondanks heeft het, mijns inziens, de meeste van de doelstellingen behaald en nationale verzoening een stap dichterbij gebracht. Gacaca was geen perfect instrument, dat heeft niemand ooit beweerd, maar was ondanks alle restricties een forum voor dialoog. Een plek waar men kon spreken over de verschrikkelijke gebeurtenissen tijdens de genocide. Zoals uit hoofdstuk 3 blijkt, is dialoog een gewenste factor wanneer de status van verzoening bereikt wil worden. Ondanks de restricties was Gacaca in staat een vorm van dialoog op nationaal niveau te faciliteren. De gevallen waarin de dialoog in Gacaca heeft kunnen leiden tot een verwerkingsproces en verzoening tussen individuen dichterbij heeft gebracht, moeten gekoesterd worden. Ik ben daarom van mening dat Gacaca na de sluiting een gat heeft achtergelaten in het proces van nationale verzoening voor Rwanda. De *Executive Secretary* van de NURC, Dr. Jean Baptiste Habyalimana, stelt eveneens dat de sluiting van Gacaca een obstakel is in het nationale beleid van eenheid en verzoening: "Selon le Dr Habyalimana, les obstacles à l'Unité et à la Réconciliation, puisent dans le génocide et de ses graves conséquences mais aussi dans la justice réconciliatrice, les Gacaca".[194] Een opvolgend forum voor dialoog bestaat nog niet in de Rwandese samenleving. Mijns inziens droeg Gacaca bij aan de instandhouding van het fragiele compromis zoals besproken in de inleiding van hoofdstuk 5.3. De terugkeer van gevangenen in hun gemeenschappen beschouw ik als een bedreiging voor het compromis. Een nationaal forum waarin deze mensen in dialoog samen kunnen komen acht ik dan ook zeer aanbevelingswaardig.

---

[192] Ian Buruma beschrijft in zijn boek 'Dood van een Gezonde Roker' (2006) de 'identiteitscrisis' van Nederland na de moord op Theo van Gogh. Interessant in dit boek is vooral zijn beschrijving van sporen van de Tweede Wereldoorlog die anno 2006 nog altijd merkbaar zijn in de Nederlandse samenleving en het politiek beleid.
[193] Clark, P., 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', p. 21.
[194] *Rwanda News Agency* < http://www.rnanews.com/national/6674--les-rwandais-reconcilies-a-plus-80> (November 16th 2012).

Daarnaast ben ik van mening dat de tijd begint te dringen voor Kagame en zijn politieke beleid. In de afgelopen jaren heeft er een toename van internationale kritiek op zijn beleid plaatsgevonden. De mensenrechtensituatie en het gebrek aan politieke vrijheid stuitten op meer en meer, zowel interne als externe, tegenstand. Ook Kagame's vermeende rol in het conflict in Oost-Congo wordt internationaal met argusogen bekeken. Mijns inziens speelt Kagame op dit gebied met vuur, want het is mede de internationale gemeenschap die met de ontwikkelingsgelden het fragiele compromis in stand lijkt te houden. Zoals eerder gezegd heeft Rwanda nu nog de status van 'donor darling' en is een groot deel van Rwanda's ontwikkeling afhankelijk van buitenlands geld.

Een beslissend moment voor de democratisering van Rwanda zullen de presidentsverkiezingen, die vooralsnog gepland staan voor het jaar 2017, worden. Tot die tijd zal Kagame's 'showbizz' in het politieke beleid en het recht zeker nog aanhouden, is mijn voorspelling (mits de verkiezingen niet uitgesteld worden of Kagame besluit onvoorwaardelijk aan te blijven als president). Volgens de Rwandese grondwet mag een president maximaal twee termijnen aanblijven in zijn functie en zal Kagame dus moeten aftreden in 2017.[195] Kagame zal het fragiele compromis dus nog zeker tot 2017 in stand proberen te houden. Hoe de situatie zich in Rwanda daarna zal ontwikkelen, kan alleen de toekomst uitwijzen.

5.4. Deelconclusie 5.

Voor mijn volledige benadering van de Rwandese politieke cultuur moet gekeken worden naar drie factoren: de politieke transitie, de ontwikkelingssteun en de houding van Rwanda's *civil society*. De transitiefase is opgesplitst in de periodes 1994-1999 (herstelfase) en 1999-2003, waarin de politieke transitie plaats zou moeten gaan vinden met als 'bekroning' democratische verkiezingen in 2003. Deze periodes laten zich achteraf kenmerken door een ongegronde democratiserende retoriek van de RPF, waar nog altijd niet veel van terecht is gekomen en een geleidelijke 'Tutsificatie' van de beleidsfuncties. In de ontwikkelingshulp zijn sinds de genocide twee trends waar te nemen: ten eerste dat Rwanda, met een Engelstalige politieke elite, de banden met het Verenigd Koninkrijk aanhaalt ten koste van voormalige 'ontwikkelingspartners' België en Frankrijk. Ten tweede verschuift internationale steun steeds meer naar financiële ondersteuning van de Rwandese regering, ten koste van onafhankelijke NGO's. Verder wordt Rwanda's *civil society* geleidelijk meer geïnfiltreerd door leden van de RPF. De 'showbizz' van de RPF reikt ook tot diep in het rechtssysteem van Rwanda.
Enkele maatregelen van de RPF zijn daar aanwijzingen voor. De etnische classificaties 'Hutu' en 'Tutsi' zijn afgeschaft door het regime.

[195] *Think Africa Press* < http://thinkafricapress.com/rwanda/kagame-stay-or-go> (November 25th 2011).

Het debat omtrent de genocide wordt daarom gesimplificeerd tot een *good guy-bad guy* dichotomie. De RPF bouwt zo een hek rondom de kern van het probleem. Daarnaast is de controversiële wet tegen het 'divisionisme' ingevoerd, waardoor de politieke vrijheid en vrijheid van meningsuiting in de praktijk zijn ingeperkt. Dit is een levensgrote bedreiging voor Gacaca. Desondanks heeft Kagame met zijn strakke regime, compleet tegen de verhoudingen in, een politiek stabiel en veilig land onder zich. Mijns inziens is dit de uitwerking van een fragiel compromis met de Rwandese bevolking. Rwandezen hebben hiervoor significant in moeten leveren op hun politieke vrijheden en in sommige gevallen zelfs mensenrechten. Voor de vrede zal het compromis nog even stand moeten houden, in ieder geval tot de presidentiële verkiezingen van 2017.

Conclusie.

De rouwmaand april, waarin stil is gestaan bij de Rwandese genocide nu 19 jaar geleden, is afgesloten. Een maand van stilte die, zo relatief kort op de genocide, jaarlijks nog altijd slachtoffers lijkt te veroorzaken. In Rwanda heb ik mij laten vertellen dat ziekenhuizen een ongewoon hoog aantal psychische patiënten binnenkrijgen in de maand april. Een zorgelijk teken dat de verschrikkingen van de Rwandese genocide nog altijd voortleven in de hoofden van vele getraumatiseerde Rwandezen. Rwanda probeert op geheel eigen wijze om te gaan met de nadreunen van de genocide. Op zich is dit geen verwonderlijke constatering: de in de geschiedenis ongeëvenaarde verschrikkingen ten tijde van de genocide lijken een ongeëvenaarde aanpak te behoeven. De hoge effectiviteit en gruwelijke organisatie van deze genocide behoren tot de ergste misdaden die ooit zijn begaan in de geschiedenis van de mensheid. Het regime van Paul Kagame gaat gebukt onder zowel interne als externe druk en wordt steeds verder met de rug tegen de muur gedreven. Desalniettemin lijkt Kagame hevig te investeren in verzoening, maar worden zijn ware motieven door velen in twijfel getrokken. Het informele rechtbankensysteem Gacaca is een voorbeeld van een dergelijk initiatief waarvan werd gedacht dat verzoening een uitwerking zou zijn. Mijn hoofdvraag was dan ook: in hoeverre werd het proces van de Gacaca-rechtbanken beïnvloed door de beperkte politieke vrijheid en politieke invloeden op het proces zelf? In de vijf voorgaande hoofdstukken heb ik deze hoofdvraag onderzocht en een antwoord geformuleerd en perspectief gevormd op de facetten die nodig zijn om tot een bevredigend antwoord te komen op de vraag.

Allereerst heb ik de Rwandese genocide in een historisch perspectief geplaatst en heb ik beschreven hoe de gebeurtenissen konden culmineren in het scheppen van een sfeer waarin de genocide zich kon voltrekken. Mijns inziens is de Rwandese genocide van 1994 te verklaren vanuit het historisch perspectief. Ontwikkelingen tot diep in de prekoloniale tijd hebben bijgedragen aan etnisch onderscheid dat binnen enkele eeuwen zou uitmonden in catastrofe. Verder hebben in chronologische volgorde ontwikkelingen in zowel de Duitse, als de Belgische koloniale tijd, het ontbreken van een gedegen transitiefase na soevereiniteitsoverdracht, de zogenaamde 'Hutu revolutie', het discriminerende beleid van de presidenten Kayibanda en Habyarimana, de radicalisering in ideologie van de massa en *Akazu*, en de burgeroorlog bijgedragen aan het zich kunnen voltrekken van de verwoestende genocide waarbij zoveel slachtoffers zijn gevallen.

Om te begrijpen waarom een perceptie van etniciteit kan leiden tot grootschalig geweld, heb ik het begrip 'etniciteit' nader bekeken in hoofdstuk twee. Etniciteit representeert een belangrijk onderdeel binnen de antropologische wetenschap. Antropologen hebben lange tijd aangenomen dat het begrip 'cultuur' centraal stond in een voor iedereen aangeboren en dus bij voorbaat vaststaande etnische identiteit. Vooral in de 19e eeuw was er een fascinatie voor deze antropologie in veel westerse naties, die daarop gretig onderzoek deden naar raciale verschillen in de koloniën. Relatief recent is er verandering gekomen in de manier waarop er naar etniciteit wordt gekeken. Het was de Noorse antropoloog Fredrik Barth die met zijn invloedrijke werk *Ethnic Groups and Boundaries* pas in 1969 een wezenlijke verandering aanbracht in het tot dat moment geldende wetenschappelijke paradigma. Etnische identiteit was volgens hem een veranderlijk, subjectief gegeven dat onderhevig is aan verandering. Daarnaast wordt over etniciteit gesteld dat wanneer het discours onder de bevolking daarvoor geschikt is, politieke elites de mogelijkheid hebben etnische gevoelens onder de bevolking te manipuleren. Als de politieke elite dit proces zorgvuldig uitvoert, zou dit kunnen leiden tot geweld in naam van de verdediging van de 'eigen' cultuur. Culturele en etnische vijanden zouden dan lijnrecht tegenover elkaar kunnen komen te staan. De grenzen tussen de culturen en etniciteit die hierbij opgebouwd worden, noemen we 'ethnic boundaries'. Deze kunnen tevens weer worden afgebroken. De RPF probeert op dit moment door allerlei initiatieven een nationaal gevoel van 'Banyarwanda' (Rwandeesheid) te kweken en daarmee de voormalige ethnic boundaries af te breken. De RPF doet dit met strakke hand en onder grote druk in hedendaags Rwanda. Sommige wetenschappers stellen echter dat het proces, door de manier waarop de Rwandese regering het uitvoert, een averechtse uitwerking heeft. Echter, een definitieve conclusie over de uitwerking van het construeren van een nieuwe Rwandese collectieve identiteit valt mijns inziens nog niet te trekken.

Een ander belangrijk begrip in het beantwoorden van de hoofdvraag is 'verzoening'. Hoewel verzoening tegenwoordig wereldwijd een wijdverbreid begrip is en als prioriteit geldt in veel postconflict situaties, is het pas enkele decennia onderwerp van academisch onderzoek. Een universeel, wetenschappelijk overeengekomen definitie ontbreekt dan ook nog altijd in het academische spectrum. Zelf acht ik, zoals ik in hoofdstuk drie heb onderbouwd, een verzoeningsproces niet een directe voorwaarde voor de opbouw van een vredige samenleving in een postconflict staat. Een gedegen en effectief verzoeningsproces kan echter wel het ideale pad betekenen naar een legitieme en stabiele vrede. Zodra een groot deel van de bevolking actieve wil toont om te verzoenen, pas dan zal er iets als 'nationale verzoening' op kunnen treden. Toch zal er, zoals ook uit de situatie in Rwanda blijkt, altijd een gedeelte van de bevolking zijn dat in het oude stramien en in de oude ideologie zal blijven hangen. Deze actoren betekenen een bedreiging voor het verzoeningsproces, maar zo lang zij geïsoleerd blijven zullen zij geen direct gevaar betekenen voor de

vrede. De huidige stand van academische kennis omtrent verzoening is te herleiden uit de theologie, maar een stabiele definitie ontbreekt vooralsnog in het academisch spectrum. Zelf ben ik in hoofdstuk drie tot een weloverwogen definitie gekomen: "*Verzoening is een proces waarbij partijen, die onderling aangerichte onrechtmatigheden (die ook als zodanig zijn ontvangen) onderkennen, gezamenlijk de neiging tot vijandigheid in geest en gedrag staken tot het punt dat voor alle betrokken partijen minimaal acceptabel is.*" Hoewel verzoening in Rwanda als hoogste prioriteit van het regime wordt weergegeven is er veel kritiek. De bijzondere (economische) vooruitgang in het land, lijkt te worden betaald met een aderlating van politieke vrijheden en mensenrechten voor de bevolking. De Rwandese regering lijkt de autoriteitsgetrouwe Rwandezen te manipuleren en te bespelen om de verzoening te bevorderen. De *Rwanda Reconciliation Barometer* (RRB) is hier een voorbeeld van. Dit document geeft mijns inziens een te rooskleurig beeld van de stand van verzoening en draagt het politieke beleid van de RPF uit. Het medium wordt eerder gebruikt om participatie en optimisme over het verzoeningsproces op te wekken dan om een geloofwaardig beeld te schetsen van de werkelijke stand van verzoening.

Na de genocide stond Rwanda, juridisch gezien, voor een enorme opgave. Er werd zelfs gesteld dat het brengen van recht in het compleet verwoeste land onmogelijk zou zijn. Naar schatting zouden er één miljoen rechtszaken nodig zijn om de straffeloosheid te bestrijden. Het was juist die straffeloosheid voor zowel dader als slachtoffer die een grote bedreiging betekende voor de verzoening, vrede en veiligheid. Hoewel alle justitiële instellingen vernietigd waren en er slechts nog een handjevol aanklagers, rechters en advocaten aanwezig waren in het land, was het brengen van recht van evident belang voor een vredige toekomst van het land. De internationale gemeenschap sprong in op de situatie en richtte het prestigieuze ICTR op. Daarnaast werd er veel internationale ontwikkelingshulp gestoken in het reguliere Rwandese rechtssysteem. Beide systemen bleken, zelfs in combinatie met elkaar, verre van adequaat om de heersende straffeloosheid in Rwanda efficiënt aan te spreken. De druk om de straffeloosheid aan te spreken bleef groeien en het veiligheidsprobleem dat deze situatie met zich meebracht werd prangend. De Rwandese regering besloot daarom het prekoloniale informele burgerrechtbankensysteem Gacaca te laten onderzoeken en naderhand, in 2001, in te voeren. Gacaca was niet de perfecte oplossing. Er was veel kritiek te horen over het systeem, dat de mensenrechten niet in acht zou nemen bij de uitvoering ervan. Een eerlijk proces leek met dit systeem niet altijd gegarandeerd. Ongetrainde rechters kregen een belangrijke verantwoordelijkheid in één van de sleutelprocessen in de allesbepalende nasleep van de genocide. Toch is de invoering van Gacaca mijns inziens een baanbrekende ontwikkeling geweest. Het autoritaire regime, dat Rwanda tot op de dag van vandaag in de haarvaten wil controleren, heeft hiermee concrete uitvoerende macht afgestaan aan leden van de eigen bevolking. Het doel moet men hiernaast wel in ogenschouw blijven nemen: het bestrijden van straffeloosheid stond in dienst

van het verzoeningsproces en de opbouw van vrede en veiligheid. Wel zijn er aanwijzingen dat ook de Gacaca onder indirecte invloed van het regime stond en de Rwandezen gedwongen werden te participeren. Mijns inziens heeft Gacaca geen echte bijdrage aan het verzoeningsproces kunnen maken, maar het heeft wel geholpen de weg vrij te maken om verzoening plaats te kunnen laten vinden.

Het laatste puzzelstukje om de hoofdvraag te beantwoorden is een benadering van Rwanda's huidige politieke cultuur. Om hier een volledig beeld van te geven moet er naar drie factoren worden gekeken: de politieke transitie, de ontwikkelingssteun en de houding van de Rwandese *civil society.* Bij voorbaat splitste het Rwandese regime de transitie op in twee fases, te weten: de 'herstelfase' van 1994 – 1999 en de 'democratiseringsfase' van 1999 – 2003. In het jaar 2003 zou de completering van het herstel en democratisering bekroond moeten worden met volledige democratische verkiezingen. Echter: van een volwassen democratische staatsinrichting is nu, tien jaar na de 'bekroning', nog geenszins sprake. Achteraf kan dan ook gesteld worden dat het regime zich in beide fases legitimeerde door middel van een ongegronde democratische retoriek. Deze constatering laat zich staven door het fenomeen van de geleidelijke 'Tutsificatie' van beleidsfuncties in het huidige regime. In het verloop van de internationale ontwikkelingshulp zijn er twee trends op te merken. Ten eerste bestaat er in Rwanda onder de Engelstalige, Tutsi-elite van Paul Kagame een sterke hang naar het Verenigd Koninkrijk. Ten koste van voormalige ontwikkelingspartners België en Frankrijk, staat het Verenigd Koninkrijk nu vooraan als voornaamste westerse geldschieter. Ten tweede is er ook een trend waar te nemen dat ontwikkelingshulp steeds meer naar de Rwandese regering stroomt, in plaats van via NGO's. Internationale hulp gaat tegenwoordig vaker naar *sectoral budget support* en *direct budget support* van de Rwandese regering dan ooit tevoren. Als laatste factor in de benadering van de Rwandese politieke cultuur is er een trend op te merken van geleidelijke infiltratie van de *civil society* door leden van de RPF. Al met al is de Rwandese politieke cultuur mijns inziens te karakteriseren als regelrechte 'showbizz'. Daarnaast is dat ook te zeggen van het Rwandese rechtssysteem, waar de RPF ook controle over tracht uit te oefenen. Zo zijn de etnische classificaties van 'Hutu' en 'Tutsi' afgeschaft door het regime. Het debat omtrent de genocide wordt daarom gesimplificeerd tot een *good guy-bad guy* dichotomie. Op deze manier lijkt de RPF een hek te bouwen om de kern van het probleem en is het niet meer bespreekbaar. Daarnaast heeft de RPF ook een wet ingevoerd tegen het zogenaamde 'divisionisme'. Officieel is dit een wet tegen het zaaien van haat en verdeeldheid in de maatschappij, maar in de praktijk worden veel politieke tegenstanders van het regime opgepakt op beschuldiging ervan. Politieke vrijheden en de vrijheid van meningsuiting worden in Rwanda door deze wet aangetast. Dit is de grootste bedreiging op de uitvoering van Gacaca geweest. Participatie was niet vrijwillig en mensen voelden niet de vrijheid om te zeggen wat zij wilden. Indirect oefende het regime op deze manier controle en invloed uit op de

werkzaamheden van Gacaca. Desondanks heeft Kagame met zijn strakke regime, compleet tegen de verhoudingen in, een politiek stabiel en veilig land onder zich. Mijns inziens is dit de uitwerking van een fragiel compromis dat onvrijwillig gesloten is met de bevolking. Voor politieke stabiliteit, economische vooruitgang en veiligheid moeten de Rwandezen significant inleveren op politieke vrijheden en in sommige gevallen zelfs mensenrechten. Gacaca is hier onderdeel van geweest. Als Rwanda de vrede wil bewaren zal het compromis nog even stand moeten houden. In 2017 zullen er, naar alle waarschijnlijkheid, presidentiële verkiezingen plaats gaan vinden in Rwanda en zal Paul Kagame af moeten treden. Dit moment zal bepalend zijn voor de democratisering van Rwanda of het wederom afglijden in een spiraal van etnische spanningen en geweld.

LITERATUURLIJST

PRIMAIRE BRONNEN

Habyalimana, J. (interview), *Interview Executive Secretary of NURC* , Kigali, (5 december 2012).

National Unity and Reconciliation Commission, (1999) "Unity and Reconciliation: Understanding Unity & Reconciliation Process 15 Years after Genocide."*NURC Review Magazine*.

National Unity and Reconciliation Commission, (2007) "The National Policy on Unity and Reconciliation".

National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer".

Ntezirizaza, T. (interview), *Executive Committee of Social Therapy,* Nyamata, (12 november 2012).

INTERNET

BBC < http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8384930.stm> (29 november 2009).

BBC < http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-16472013> (10 januari 2012).

Elsevier < http://www.elsevier.nl/Politiek/nieuws/2012/7/Nederland-schort-ontwikkelingshulp-aan-Rwanda-op-ELSEVIER345188W/> (29 maart 2013).

Gauss, C., paper, <http://www.beyondintractability.org/bi-essay/reconciliation> (september 2003).

RPF Inkotanyi < http://rpfinkotanyi.org/wp/?p=1958> (12 oktober 2012).

Rwanda News Agency < http://www.rnanews.com/national/6674--les-rwandaisreconcilies-a-plus-80> (16 november 2012).

Rwanda News Agency < http://www.rnanews.com/national/6674--les-rwandais-reconcilies-a-plus-80> (16 november 2012).

Rwandese Grondwet <http://www.rwandahope.com/constitution.pdf> (24 april 2013).

Think Africa Press < http://thinkafricapress.com/rwanda/kagame-stay-or-go> (25 november 2011).

PAPERS

Kriesberg, L., (2000) *The role of reconciliation in changing inter-communal accommodations.* Paper gepresenteerd tijdens de 18th General IPRA (International Peace Research Association) conferentie, Tampere, Finland, 5-9 augustus.

Lambourne, W., (1999) *The pursuit of justice and reconciliation: Responding to genocide in Cambodia and Rwanda.* Paper gepresenteerd tijdens de 40th Annual International Studies Association Convention. Washington, DC, 16-20 februari, Columbia International Affairs Online 6/99.

LITERATUUR

Amnesty International (2012) *Rwanda: Shrouded in Secrecy, Illegal Detention and Torture by Military Intelligence. Report.* London: Amnesty International Ltd.

Barth, F., (1969) *Ethnic Groups and Boundaries, The Social Organization of Culture Difference,* Little Brown: Boston, MA.

Berkeley, B., (2001) *The Graves Are Not Yet Full: Race, Tribe and Power in the Heart of Africa*, New York: Basic Books.

Brittain, V., (2003) 'Letter From Rwanda.', *Nation* , vol. 277, no. 6.

Clark, P., (2005) 'When the killers go home: Local justice in Rwanda', *Dissent*, vol. 52 no. 3, pp. 14 – 21.

Clark, P., (2010) "*The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda, Justice without Lawyers."* Cambridge: Camebridge University Press.

Corey, A., Joireman, S.F., (2004) 'Retributive Justice: The Gacaca Courts in Rwanda', *African Affairs,* no. 103, pp. 73 – 89.

D'Hertefelt, M., (1971) *Les clans du Rwanda ancien: Elements d'ethnohistoire et d'ethno-sociologie.* Brussel: Musée Royal d'Afrique Centrale.

Dallaire, R., (2004) Shaking Hands With the Devil: The Failure of Humanity in Rwanda, Arrow Books: London.

Des Forges, A., (1999). *Leave none to tell the story: genocide in Rwanda.* New York: Human Rights Watch.

Eltringham, N., (2004) *'Accounting for Horror: Post-genocide debates in Rwanda'* London: Pluto Press, pp. 76-97.

Fassin, D. & Rechtman, R. (2009) *"The empire of trauma: An inquiry into the condition of victimhood."* Princeton: Princeton University Press.

Fierens, J., (2005) 'Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality', *Journal of International Criminal Justice*, vol. 3, pp. 896 – 919.

Galtung, J., (2001) 'After violence, reconciliation, and resolution: coping with visible and invisible effects of war and violence', in Abu-Nimer (ed.). *Reconciliation, justice and coexistence,* Lanham: Lexington Books. pp. 3-23.

Gatwa, T., (2005) *The Churches and Ethnic Ideology in the Rwandan Crises 1900-1994.* Waynesboro: Regnum Books International.

Gould, L., & Fumerton, M., (2011) working paper course syllabus: *Reconciliation in the Wake of Civil War.* CCS Utrecht.

Gourevitch, P., (1998) *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda.* Picador: New York.

Gready, P., (2010) 'You're either with us or against us: Civil society and policy making in Post-Genocide Rwanda', *African Affairs,* vol. 109 no. 437, pp. 637 – 657.

Hanning Speke, J., (1863) *Journal of the Discovery of the Source of the Nile*, Londen: Blackwoods.

Haveman, R., (2008) "Doing Justice to Gacaca.", Supranational Criminal Law: *Capita Selecta*.

Homan, K., (2007) Mondiale Politieke en Strategische Ontwikkelingen na de Koude Oorlog, *Civis Mundi 2007*, pp. 83 – 91.

Honke, G., (1990) *Au plus profond de l'Afrique, le Rwanda et la colonisation Allemande, 1884-1919,* Wuppertal: Peter Verlag Hammer.

Human Rights Watch (2008) *Law and Reality: Progress in Judicial Reform in Rwanda. Report*. New York: Human Rights Watch.

Ingelaere, B., (2010) 'Peasants, Power And Ethnicity: A Bottom-up Perspective on Rwanda's Political Transition', *African Affairs*, vol. 109, no. 435, pp 273-292.

Ingelaere, B., (2012) 'From model to practice: Researching and representing Rwanda's 'modernised' Gacaca courts'. *Critique of Anthropology*, vol. 32 no. 4: pp. 388 – 414.

Ingelaere, B., (2012) Peasants, Power and the Past: The Gacaca Courts and Rwanda's Transition from Below, Doctoral Dissertation, Universiteit Antwerpen: Antwerpen.

Kiwuwa, D.E., (2012) '*Ethnic Politics and Democratic Transition in Rwanda*' New York: Routledge.

Kriesberg, L., (2001) 'Changing forms of coexistence', in Abu-Nimer (ed.). *Reconciliation, justice and coexistence,* Lanham: Lexington Books. pp. 47-64.

Kuitenbrouwer, M., 'Van beschavingsmissie tot zelfbeschikkingsrecht' in: Hellema, D. en Reiding, H., (2004) *Humanitaire Interventie en soevereiniteit. De geschiedenis van een tegenstelling.* Amsterdam: Boom. pp. 37 – 56..

Lambourne, W., (2001) 'Justice and reconciliation: postconflict peace building in Cambodia and Rwanda', in: Abu-Nimer (ed.)., *Reconciliation, justice and coexistence,* Lanham: Lexington Books. pp. 311-337.

Lambourne, W., (2004) 'Post-conflict peacebuilding: Meeting human needs for justice and reconciliation', *Peace, conflict and development,* no. 4.

Lambourne, W., (2009) 'Transitional Justice and Peacebuilding after Mass Violence', *International Journal of Transitional Justice*, vol. 3, pp. 28 – 48.

Lederach, J.P., (1997) *Building peace: sustainable reconciliation in divided societies*. Washington: United States Institute of Peace Press.

Licklider, R., (1995) 'The Consequences of Negotiated Settlements in Civil Wars, 1945-1993', *American Political Science Review*, vol. 89, no. 3, pp. 685-687.

Lemarchand, R., (2006) 'Consociationalism and Power Sharing in Africa: Rwanda, Burundi and The Democratic Republic of The Congo', *African Affairs,* vol. 106, no. 422, pp. 1 – 20.

Longman, T., (2004) 'Placing Genocide in Context: Research Priorities for the Rwandan Genocide', *Journal of Genocide Research,* vol. 6, no. 1, pp. 29 – 45.

Longman, T., (2010) 'Trying Times for Rwanda: Reevaluating Gacaca Courts in Post-Genocide Reconciliation', *Harvard International* Review, pp. 48 – 52.

Martin, G., (2002) 'Readings of the Rwandan Genocide'. African Studies Review, vol. 45 no. 3: pp. 17 – 29.

Molenaar, A., (2005) *Grassroots justice after genocide.* Leiden: African Studies Centre.

Morrill, C., (2006) 'Showbusiness and Lawfare in Rwanda', *Dissent*, pp. 14 – 20.

Musoni, M. 'Gacaca closes shop', *The New Times*, June 19 2012.

Neuffer, E. (2000). "It takes a village." *New republic"*, no. 15.

Newbury, D., en Newbury, C., (1999), 'A Catholic Mass in Kigali: contested views of genocide and ethnicity in Rwanda', *Canadian Journal of African Studies*, vol. 33 no. 2: pp. 312 – 316.

Pankhurst, D., (1999) 'Issues of Justice and Reconciliation in Complex Political Emergencies: Conceptualizing Reconciliation, Justice and Peace', *Third World Quarterly*, vol. 20, no. 1.

Philpott, D., (2001) *Revolutions in Sovereignty: how ideas shaped modern international relations*. Princeton: Princeton University Press.

Pottier, J., (2002) *Re-Imagining Rwanda, Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*.Cambridge: Cambridge University Press.

Prunier, G., (1998) *The Rwandan Crisis, History of a Genocide.* London: C. Hurst & Co. Ldt.

Reybrouck, D. van., (2011) *Congo, een geschiedenis,* Amsterdam: De Bezige Bij.

Reyntjens, F., (1995) *Akazu*, « escadrons de la mort » et autres « Réseau Zéro » : un historique des résistances au changement politiques depuis 1990. In : A. Guichaoua, et al., (1995). Les crises politiques au Burundi et au Rwanda (1993-1994), Parijs : Editions Karthala, pp. 265 - 273.

Reyntjens, F., (2004) 'Rwanda, Ten Years On: From Genocide to Dictatorship', *African Affairs*, no. 103, pp. 177 – 201.

Reyntjens, F. (2009). *The Great African War, Congo and Regional Geopolitics, 1996-2006*. Cambridge: Cambridge University Press.

Reyntjens, F., (2010) 'Constructing the truth, dealing with dissent, domesticating the world: Governance in post-Genocide Rwanda'. *African affairs*, vol. 110 no. 438: pp. 1-34.

Rossouw, H. (2002), "Rwanda's search for justice.", *Chronicle of Higher Education*, no. 48.

Rucyahana, J., in: National Unity and Reconciliation Commission (2010), "Rwanda Reconciliation Barometer".

Santoro, L., (2002) 'Rwanda Dispatch: Ghost Story', *The New Republic,* no. 11.

Schabas, W., (2005) 'Genocide Trials and Gacaca Courts', *Journal of International Criminal Justice,* no. 3, pp, 879 – 895.

Sebarenzi, J., (2009) *God sleeps in Rwanda,* New York: Atria.

Thomson, S., (2009) 'Resisting reconciliation: Everyday life and state power in post-genocide Rwanda', PhD thesis, Dalhousie University.

Trefon, T., (2010) 'Administrative obstacles to reform in the Democratic Republic of Congo', *International Review of Administrative Sciences*, vol. 76 no. 4: pp. 702-722.

Uvin, P. Mironko, C. (2003). "Western and Local Approaches to Justice in Rwanda..", *Global governance*, no. 2.

Verdery, K., 'Ethnicity, nationalism, and state-making' in: Vermeulen, H. en Govers, C., (1994) The Anthropology of Ethnicity: Beyond Ethnic Groups and Boundaries, Amsterdam: Het Spinhuis.

Wimmer, A., (2008) 'The Making and Unmaking of *Ethnic boundaries*: A Multilevel Process Theory' *American Journal of Science,* no. 4.

World Economic Forum (2012) *The Global Competitiveness Report 2012-2013.* Genève: WEF.